

प्रकरण पाचवे

चरित्र वाङ्मय (मराठी व हिंदी): एक अभ्यास

प्रास्ताविक

श्री संत मारुती महाराज माकनेकर यांनी जसे अभंग व कीर्तने लिहिली आहेत. त्याचप्रमाणे राम व कृष्ण यांच्या चरित्रांचे लेखन केले आहे. महाराजांनी श्रीकृष्णाचे फक्त मराठी भाषेत चरित्र लिहिले आहे, तर श्रीरामाचे मराठी व हिंदी अशा दोन्ही भाषेत चरित्र लेखन केले आहे. ही चरित्रे अत्यंत संक्षिप्त अशा स्वरूपात असून, ती प्रत्येकी नऊ प्रकरणांमध्ये विभागली आहेत. तीन्ही चरित्रातील एकूण प्रकरणे सत्तावीस आहेत. या चरित्रलेखनातून महाराजांनी राम व कृष्ण यांच्या चरित्राची ओळख करून देत अध्यात्मचितन व समाजप्रबोधन केले आहे. महाराजांनी लिहिलेल्या या चरित्रांचा अभ्यास करण्यापूर्वी मराठीतील चरित्र वाङ्मयाचा थोडक्यात आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरेल.

मराठी चरित्र वाङ्मयाचा आढावा

मराठी चरित्र वाङ्मयाला सातशे वर्षांची परंपरा आहे. महानुभव संप्रदायामध्ये या चरित्रवाङ्मयाचे उगम स्थान सापडते. इ. स. १२७६ साली लिहिला गेलेला व चक्रधरस्वामींच्या चरित्राची ओळख करून देणारा लीळाचरित्र हा मराठीतील पहिला चरित्रात्मक ग्रंथ मानला जातो. पुढे गोंविदप्रभू चरित्र, स्मृतिस्थळ, पूजावसर या चरित्रग्रंथाची निर्मिती करून या संप्रदायाने मराठी चरित्र वाङ्मयाच्या प्रवाहामध्ये मोलाची भर घातली आहे. या चरित्रग्रंथाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ती सर्व गद्यात लिहिली गेली आहेत.

महानुभव संप्रदायाला समकालीन असणाऱ्या वारकरी संप्रदायानेही या चरित्रवाङ्मयात मोलाची भर घातली आहे. वारकरी संप्रदायातील संत नामदेवांनी संत ज्ञानेश्वरांचे पद्यात्मक चरित्र लिहून मराठी चरित्रग्रंथाच्या इतिहासात पद्यात्मक चरित्र लेखनाची सुरुवात करून दिली. पुढे त्यांनीच निवृत्तीनाथ, मुक्ताबाई, सावता माळी या वारकरी संतांची संक्षिप्त अशी पद्यात्मक

चरित्रे लिहिली. नामदेवांची ही परंपरा पुढे एकनाथांनी सुरू ठेवली, व निवृत्तीनाथ, सोपनदेव, ज्ञानेश्वर, नामदेव, चोखोबा यांची चरित्रे लिहिली.

वारकरी परंपरेतील अनेक संतमंडळींची चरित्रे पुढे लिहिली गेली. या चरित्रकारामध्ये महिपतीबुवा ताऱ्हाबादकर यांचा विशेष उल्लेख करावा लागतो. त्यांनी भक्तीलीलामृत व संतलीलामृत इत्यादी ग्रंथ लिहून पुराणातील देव देवता, प्राचीन काळातील संताची चरित्रे समर्थपणे रेखाटली आहेत. वारकरी संप्रदायाप्रमाणेच रामदासी संप्रदायामध्ये गिरीधर स्वामी, उद्धव, आत्माराम महाराज, येक्केहाळीकर, इ. प्रमुख चरित्रकार होऊन गेले. त्यांनी रामदास स्वामींच्या जीवनावर समर्थप्रताप, रामदास चरित्र, दासविश्रामधाम असे चरित्र ग्रंथ लिहिले आहेत.

या संतमंडळींनी लिहिलेल्या चरित्रग्रंथांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे, ती चरित्रे नायकाविषयी अनन्य भक्ती प्रकट करणारी होती. या संदर्भात प्रा. अ. म. जोशी म्हणतात, 'या चरित्रात चिकित्सक बुद्धीपेक्षा भाविकतेचा जिऱ्हाळा आढळतो व त्यात चरित्रनायकाबद्दल तपशीलवार माहिती मिळत असली तरी ती सर्व विश्वसनियतेच्या कसोटीला उतरण्यासारखी नाही. तो काळ ईश्वरविषयक श्रद्धेचा व साधुसंताबद्दलच्या आदरभावनेचा होता. त्यामुळे या चरित्रात चिकित्सक बुद्धिस दुय्यम दर्जाचे स्थान प्राप्त व्हावे हे सहाजिकच होय.'^१

यानंतरच्या शिवकालात लिहिलेल्या काही बखरी या एकप्रकारच्या चरित्रग्रंथच होत्या. शिवचरित्राचे लेखन करणे हा त्यांचा हेतू होता. त्या दृष्टीने कृष्णाजी आनंद सभासद यांची सभासदाची बखर महत्त्वपूर्ण ठरते. १८१० ते १८१२ या कालखंडात मल्हार रामराव चिटणीस यांनी लिहिलेली शिवाजी, संभाजी, राजाराम इत्यादींची चरित्रे विशेष उल्लेखनीय अशी आहेत.

यानंतरच्या अव्वल इंग्रजी कालखंडात मराठी चरित्रवाङ्मयात बरेच बदल झाले. इंग्रजी भाषेचा प्रचार व प्रसार झाला. त्यामुळे इंग्रजीमधील उत्तम साहित्य मराठीत येऊ लागले. इंग्रजीतील अनेक चरित्रग्रंथांचे मराठीत अनुवाद होऊ लागले. त्या दृष्टीने इ. स. १८५२ ला कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी मराठीत अनुवाद केलेले सॉक्रेटिसाचे चरित्र महत्त्वपूर्ण ठरले.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांची प्रेरणा घेऊन महादेवशास्त्री कोल्हटकर, रा. गो. करंदीकर, वि. प. रानडे इ. अनेक मराठी लेखकांनी विदेशी विचारवंत, शास्त्रज्ञ, राजे महाराजे इ. चरित्रे मराठीत अनुवादीत केली. उदा. कोलंबसाचा वृत्तांत (१८४९), बेंजामिन फ्रँक्लिनचे चरित्र (१८७१), जॉर्ज वाशिंग्टनचे चरित्र (१८७२) इत्यादी.

विदेशीचरित्र नायकाप्रमाणेच भारताच्या ऐतिहासिक, राजकीय, धार्मिक जीवनातील व्यक्तींची चरित्रे १८९८ ते १९०० या कालखंडात मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेली. छत्रपती शिवाजी महाराज, महदाजी शिंदे, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर इ. ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे लिहिली गेली. पुढे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, दादाभाई नौरोजी इत्यादींची चरित्रे लिहिली गेली.

याच कालखंडात महाराष्ट्रातील संतांची चरित्रे लिहिली गेली. विशेषतः १९०८ ते १९२५ या कालखंडात लक्ष्मण रामचंद्र पांगरकर, जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर यांनी अनेक संतांची चरित्रे लिहिली. यामध्ये निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपानदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, महदाईसा, जनाबाई, सोयराबाई, निर्मळाबाई, बहिणाबाई, वेणाबाई इ. संत व साध्वी स्त्रियांची लिहिलेली चरित्रे महत्त्वपूर्ण आहेत. १९२५ पासून पुढे अर्वाचीन कवी, लेखक, समाजसुधारक, विचारवंत यांची चरित्रे लिहिली गेली.

मराठीमधील चरित्रलेखनाचा इतिहास पाहिल्यावर महाराजांनी लिहिलेल्या श्रीराम चरित्र व श्रीकृष्ण चरित्रांचा परामर्श पुढील प्रमाणे घेता येईल.

अध्यात्म रामायण

मूळ संस्कृत अध्यात्म रामायणामध्ये परब्रह्म राम त्याची भक्ती, ज्ञान, उपासना, नीती, सदाचार यांचे तात्त्विक विवेचन आले आहे. हे रामायण महाभारतात आले असून ते व्यासांनी लिहिले असे मानले जाते. त्या रामायणाचा प्रभाव एकनाथ, तुलसीदास यांच्या रामायणावर पाहावयास मिळतो. आध्यात्मिक संस्कार करणे हा या रामायणाचा मुख्य उद्देश आहे. माकनेरकर महाराजांनीही आपल्या अध्यात्मिक रामायणामार्फत रामाचा आदर्श

समाजासमोर उभा करावयाचा आहे. अध्यात्म रामायणामध्ये रामकथा सारांश रूपाने आली आहे. महाराजांच्या अध्यात्म रामायणामध्येही रामकथा सारांशरूपाने आलेली दिसते. महाराजांनी निरूपण केलेली रामकथा म्हणजे अध्यात्म रामायणाचेही सार आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. मात्र माकनेरकर महाराजांनी आपल्या रामचरित्रात परिस्थितीनुरूप रामचरित्राचा अर्थ लावला आहे. त्यामुळे त्याचे वेगळेपण लक्षात येते. महाराजांची रामकथा मात्र अनेक बाबतीत भिन्न आहे. मात्र हे 'मराठी भाषेतील अध्यात्म रामायण आहे' असे म्हणावयास हरकत नाही.

चैत्र शुद्ध प्रतिपदा (गुढीपाडवा) ते चैत्र शुद्ध नवमी या नऊ दिवसात महाराजांनी राम चरित्रावर नऊ प्रवचने दिलेली आहेत. त्यांचा समावेश या ग्रंथात आहे. महाराजांनी हा ग्रंथ लिहिताना गद्य व पद्य या दोन्ही शैलींचा वापर केलेला आहे. या चरित्रात एकूण ८१ अंभंग आहेत. नऊ प्रवचनामध्ये विभागलेल्या या चरित्राचा सारांश रूपातील परिचय पुढीलप्रमाणे :

प्रवचन पहिले : क्षत्रिय महिमान व रामराज्य

या प्रकरणात महाराज रामाचा जन्म ज्या क्षत्रिय वंशात झाला त्या वंशाची ओळख करून देऊन रामाच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण सांगतात. त्याचबरोबर रामाच्या पराक्रमी व्यक्तिमत्त्वाच्या उभारणीत 'संतसेवा' ही महत्त्वाची होती, असे सांगून आध्यात्मिक विचारसरणीचे महत्त्व विशद करतात. संतकृपेच्या संदर्भात लिहितात,

'संतकृपा झाली त्याला ।

त्या ब्रह्म हत्याराला ॥१॥

महापापी त्या वाल्मिकीला ।

ब्रह्म साक्षात्कार झाला ॥२॥

रामा आधी रामायण ।

लिहिले वाल्मिकी मुनींनी ॥३॥'^२

प्रवचन दुसरे : धनुर्भंग व परशुरामासी युद्ध

या प्रवचनामध्ये सीतास्वयंवर व परशुरामाबरोबर युद्ध, एवढा कथा भाग आलेला आहे. रामाचा पराक्रमीपणा, जनकाचा मुत्सद्दीपणा तर परशुरामाचा मतलबीपणा, रावणाचा गर्विष्ठपणा इत्यादी गुणावगुणांचे दर्शन महाराज इथे घडवितात. धर्माची वृद्धी व्हावी म्हणून विश्वामित्र ऋषींनी यज्ञाचा आरंभ केलेला असतो. त्यासाठी देशोदेशीचे राजे आलेले असतात. तिथेच जनकराजा शिवधनुष्य आणून ठेवतात. जो या धनुष्याचा भंग करेल त्याचाशी सीता विवाह करेल असे सांगतात. या वेळी सर्व राजेलोकांची फजिती होते. रामाकडून धनुष्याचा भंग होतो. राम व सीता यांचे स्वयंवर होते. याच वेळी सीतेच्या तीन बहिणींची लग्ने लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यांच्याशी लावून देण्यात आली. या प्रसंगी सर्व ऋषीगण वधुवरांना शुभाशीर्वाद देतात. त्याचे चित्रण करताना महाराज लिहितात,

‘आत्माचेतवुनी मंगल ते गाती ।

आत्मा ते स्मरती ॐ स्वरे ॥१॥

वधुवराचे ते कल्याण इच्छिती ।

परमात्म्या मागती आशीर्वाद ॥२॥’^३

प्रवचन तिसरे : श्रीरामाचे वनवासात जाणे

हे प्रवचन म्हणजे वीररस, करुणरस, कुटनीती यांचा मिलाफ असणारे असे आहे. कैकयीमुळे रामाला वनवास भोगावा लागतो. रामाला वनवासात त्रास सहन करावा लागतो. रामाला पायी चालावे लागते. निजण्यास शय्य नसते, खायला अन्न नसते. अंगभर वस्त्र नसते अशा अवस्थेत रामाला वनवासात हाल सोसावे लागतात. पण राम कुणाकडेही तक्रार करीत नाही. वनवासाच्या कालखंडात ‘सर्व इंद्रियांना मौन धारण करण्यास रामाने शिकवले’ अशा शब्दांत महाराज रामाच्या निरपेक्ष, त्यागी वृत्तीचे समर्पक शब्दांत वर्णन करतात. यालाच पुढे ‘तप’ असे संबोधतात. या ‘तपा’च्या बळामुळे रामाने ‘देह इच्छा जिंकल्या’ असे सांगून रामाचे मोठेपण पुढील शब्दात व्यक्त करतात,

ब्रह्म अनुभव खेले ज्या अंतःकरणी।

तो केव्हाही नसे म्लान वदनी ॥१॥^४

मंथरे मुळेच रामाला वनवासाला जाणे भाग पडले. म्हणूनच मंथरेसारख्या दुर्जनांचा संग कुणालाच नको, असा समाजबोध महाराज इथे देतात.

थोडक्यात, या प्रवचनात महाराज रामाला वनवास कशामुळे पत्करावा लागला हे सांगून मानवी स्वभावातील निरपेक्ष, स्वार्थी, कपटी या विविध वृत्ती-प्रवृत्तींच्यावर प्रकाश टाकतात.

प्रवचन चवथे : श्रीराम वनवास - भरत भेट

या प्रकरणात रामाचे वनवासातील आचरण, भरत भेट हे प्रसंग आले आहेत. कैकयीने रामास छळले, वनात पाठविले, पण यामुळे रामच वैभवाला गेले असे महाराज सांगतात. राम कथेला हजारो वर्षे झाली असली तरी आजही कैकयीचे नाव निघताच लोक तिचा द्वेष करतात, पण रामाचे नाव निघताच त्याच्यासमोर नतमस्तक होतात. सज्जनांना विरोध करणारे 'स्वघातच' करून घेतात असे आपले मत महाराज विशद करताना लिहितात.

जे जे निंदा दुर्जन करी । सज्जन शुद्धि ती अंतरी ॥१॥

कैकयीची बोहरी होत । निंदक स्वइच्छे स्वघात ॥२॥^५

श्रीरामाजवळ सज्जनपणा, अध्यात्मपणा, उत्तम दैवयोग हे गुण असल्यामुळे वनवासात राहून देखील ते जराही विचलित झाले नाहीत असे महाराज सांगतात.

राम व भरत भेटीचे समर्पक शब्दांत वर्णन करून बंधुप्रेमातील आर्तता पुढीलप्रमाणे दाखवून दिली आहे.

नसे बंधुसुख तिन्ही लोकांसाठी ।

भरत भेटे पाही प्रेमवंदे ॥१॥

माता त्या भेटती रघुवीरा पाही ।

आनंदासम सुख नाही कोठे ॥२॥^६

प्रकरण पाचवे : अगस्ती ऋषीची भेट व राम-रावण युद्धाचे कारण

या प्रकरणामध्ये महाराज अगस्तीमुनींच्या तपस्वी, अंतर्ज्ञानी स्वभावाची माहिती देतात. आपल्या अंतर्ज्ञानामुळेच अगस्तीमुनीं 'मुंगीचे मानस देखील ओळखत' असे महाराज सांगतात. आपल्या आश्रमात आलेल्या श्रीरामाला अंतर्ज्ञानाने त्याच्या भावी आयुष्यातील

घटना प्रसंगाची माहिती देतात. राम लक्ष्मणाकडून शूरपणखेला मिळालेली शिक्षा, त्यामुळे रावणाने कपट रचून सीतेला पळवून नेले, एवढा कथाभाग महाराज येथे सांगतात.

प्रवचन सहावे : सुग्रीव सख्य व हनुमंत भेट

मारुती महाराज मुळातच रामकथा पारंपरिक रामकथेप्रमाणे चमत्कारिक करित नाहीत, तर वास्तवाच्या पातळीवर तिचे कथन करतात. हे महाराजांनी लिहिलेल्या रामकथेचे, रामचरित्राचे वेगळेपण आहे त्याचे प्रत्यंतर या प्रवचनामध्ये आपणास येते.

त्यामुळेच रामाला दिव्यदृष्टी असली व लक्ष्मणाचे साहाय्य त्याला असले तरी शिकारीच्या नादामध्ये तो सीतेला हरवून बसला. राम ब्रह्मज्ञानी असला तरी सीतेच्या शोधासाठी त्याला सुग्रीव, हनुमंत यांची मदत घेणे भाग पडले. याबद्दल महाराजांचे स्पष्टीकरण असे आहे की, 'संसारकर्म, राजकर्म हे इतरांच्या सहाय्यानेच सिद्धीला जाते. हे दाखवून देण्यासाठी रामाने इतरांचे सहकार्य घेतले' म्हणूनच महाराज लिहितात.

जरी पूर्ण ब्रह्म रामचंद्र झाला ।

साह्य लागे त्याला कर्मासी ते ॥१॥

साह्याचा वाचुनी शोध ना कर्माला ।

सीता शोध झाला साह्यत्वाने ॥२॥^७

पुढे वाली वध, हनुमंताची भेट हे महत्त्वपूर्ण प्रसंग महाराज संक्षेपाने रेखाटतात.

प्रवचन सातवे : सीता शोध व विभिषण सख्य

या प्रकरणामध्ये महाराज हनुमंताची रामाचरणी असणारी श्रद्धा, रामाचा शिष्य म्हणून हनुमंतावर असणारा त्यांचा प्रभाव, हनुमंताचे चातुर्य, विभिषणाची रामभक्ती यांचे वर्णन करतात.

हनुमंताच्या हातून सीतेचा शोध लागेल असे राम जाणून होते. कारण हनुमंताचे स्वामिनिष्ठ अंतःकरण रामाला माहित होते. त्यामुळेच रामाने सीतेच्या ओळखीच्या खुणा हनुमंताला सांगितल्या होत्या. आध्यात्मिक ओळखीच्या खुणा गुरू हे नेहमीच आपल्यावर दृढभाव ठेवणाऱ्यालाच सांगतात हे आध्यात्मिक क्षेत्रातील सत्य महाराज इथे सांगतात.

हनुमंत सीतेचा शोध घेताना खूप हाल कष्ट सोसतो. लंकेची नासधूस करून विभिषणाला आपल्या बाजूला वळवून घेतो व परत श्रीरामाकडे येऊन सीतेची माहिती देतो. एवढा कथाभाग या प्रवचनात येतो.

प्रवचन ८ वे - सेतुबंधन व राम-रावण युद्ध

या प्रवचनामध्ये सेतुबंधन व राम-रावण युद्धाचे वर्णन महाराजांनी केलेले आहे. सीतेचा शोध लागलेला आहे ही बातमी हनुमंताकडून कळताच राम, लक्ष्मण, सुग्रीव व इत्यादींना आनंद होतो. रावणाच्या सैन्यावर चाल करून जाण्यासाठी राम, सुग्रीव, हनुमंत यांची सेना किती अधीर झाली होती हे सांगताना महाराज लिहितात,

‘मारु मारु आम्ही त्या दृष्ट रावणाते ।

उडवूं उडवूं शीर आम्ही आपुल्या हस्ते ।

जिंकू जिंकू त्या मंदोदरी पतीला ।

बैसवुं बैसवुं राम लंका गादीला ।

करुं करुं घनघोर युद्ध तेची ते ठायी ।

दाखवुं दाखवुं शरीर बळ येथेही ॥’^८

लंकेत प्रवेश करण्यासाठी समुद्र ओलांडून जावे लागत होते. त्यासाठी रामाचे सैन लाकूड व दगडांचा सेतू बांधतात. इथे महाराज सांगतात की लाकडाच्या ओंडक्यावर दगड बांधले गेले. त्यामुळे ते तरंगले. रामाचे नांव दगडावर लिहिल्यामुळे ते दगड पाण्यावर तरंगले या पारंपरिक कथेला महाराज इथे फाटा देताना दिसतात. अशा प्रकारे मूळ कथेला कलाटणी देऊन अध्यात्म आणि विज्ञान यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केला आहे.

विभिषणामुळे लंकेतील सर्व माहिती रावणाचे सर्व कटकारस्थाने रामाला कळतात व युद्धात रामाकडून रावण मारला जातो. एवढा कथाभाग इथे येतो.

प्रवचन नववे : राज्यारोहण व दिग्विजय

या प्रवचनात रामाचे अयोध्या नगरीस येणे, रामाचा राज्याभिषेक होणे काही कारणामुळे सीतेला पुन्हा वनवासात पाठविले जाणे. लवंकुश यांचा जन्म व त्यांच्या पराक्रमाचे

दर्शन होऊन रामाचे मन आनंदित होणे. त्याबरोबर सीता, लवकुश यांना घेऊन रामाने सुखाने संसार केला एवढा कथाभाग येतो.

श्रीराम अयोध्येमध्ये सुखाने राज्य करू लागतात. पण पुढे राम सीतेला परत वनवासात सोडून येण्याची आज्ञा लक्ष्मणाला देतात. पारंपरिक राम कथेतला या घटनेमागचा इतिहास महाराज सांगत नाहीत. तिचा अधिक विपर्यास होऊ नये ही त्या मागची भूमिका आहे. त्यामुळेच फक्त 'काही अपवाद कारणास्तव' असा शब्दप्रयोग करून पारंपारिक रामकथेतील या प्रसंगावर अत्यंत सयंमाने मोजक्या शब्दात महाराज भाष्य करतात.

अख्यात एकाकीपणे भटकत रूदन करणाऱ्या सीतेला वाल्मिकीमुनी आश्रय देतात. इथेच लवकुश यांचा जन्म होतो. वाल्मिकी त्यांना शस्त्र व शास्त्र विद्येत परिपूर्ण बनवितात. रामाला त्यांच्या पराक्रमाची प्रचिती येते. ती आपलीच मुले आहेत हे समजल्यावर सीता-लवकुश या सर्वांना घेऊन राम अयोध्येत परत येतात. हे कथाप्रसंग येथे आले आहेत.

अत्यंत मोजक्या शब्दात व निवडक प्रसंगांचा वापर करित महाराजांनी श्रीराम चरित्र गतिमानतेत सादर केले आहे.. गतिमानता, संक्षिप्तता या गुणांनी युक्त असे हे रामचरित्र आहे.

अध्यात्म रामायणातील पात्र वर्णन

अध्यात्म रामायण या चरित्रपर ग्रंथात दशरथ, राम, लक्ष्मण, हनुमंत, सीता, रावण इत्यादी पात्रांचे महाराजांनी केलेले वर्णन विलोभनीय असे आहे.

रामाचा धिरोदात्तपणा, राजकारणातील चातुर्य, स्वावलंबन इत्यादी गुण दाखवून देऊन त्यातून रामाचे पुढीलप्रमाणे रेखाटलेले व्यक्तीचित्रण विलोभनीय असे आहे.

१. 'योगी' कुळातील श्रीराम जन्म

महाराज रामाचा जन्म ज्या वंशात झाला, त्या कुळाला पवित्र व उच्च वंश म्हणून संबोधतात. ज्या वंशात पराक्रमी लोक जन्माला येतात तो वंश पवित्र व उच्च असे सांगून महाराज वर्णभेददेखील या रामचरित्राच्या निमित्ताने नाकारताना दिसतात.

मनु, इक्ष्वाकु, शिबी, रूक्मांग यासारखे शूर राजे रामाच्या वंशात झाले. दशरथ, राम व त्यांच्या वंशातील इतरांनी दिग्विजय मिळविला. कारण त्यांनी 'योग' मार्गाने आचरण केले होते. त्यामुळेच महाराज लिहितात.

'मनु इक्ष्वाकु हे त्या वंशात झाले ।

विवश्वता पासुनी ज्ञान मिळविले ॥१॥

तया कुळी जन्मी रघुराज आले ।

योग आचरोनी दिग्विजय मिळविले ॥२॥'^९

२. धीरोदत्त स्वभावाचा श्रीराम

सीता स्वयंवराच्या प्रसंगाच्या निमित्ताने महाराज श्रीरामाच्या नम्र व धीरोदात्त स्वभावाचे चित्रण करतात. शिवधनुष्याचा भंग जो नृप करील त्याच्या गळ्यात सीता वरमाला घालेल, अशी घोषणा जनकराजा करतात. त्यावेळी देशोदेशीचे राजे स्वयंवराला उपस्थित असतात. रावणाबरोबर इतर राजे मंडळींची फजिती होते. त्यानंतर श्रीराम शिवधनुष्य उचलण्यास पुढे येतात. त्याप्रसंगी रामाच्या धीरोदात्त व नम्र स्वभावाचे दर्शन घडविताना महाराज लिहितात, 'इतक्या सर्व जगाचा नाथ तो प्रभू श्रीराम राजा उठून भुजा ठोकून ऋषीस नमस्कार करून, रावण उरीचे धनुष्य उचलता झाला व त्या रामचंद्र सिंहाने धनुष्य उचलून, मोडून, दोन तुकडे करून फेकून दिले व दंड ठोकून मुनीस व नृपास नमन केले. इथे रामाने भुजा ठोकून, दंड ठोकून ऋषीमुनीस नमन केले व शिवधनुर्भंग केला या शब्दांतून महाराज रामाचा नम्रपणा व धीरोदात्तपणा, शूरत्व या स्वभाव विशेषांचे चित्रण करतात. आणि त्यातून रामाचे एक असामान्य व्यक्तिमत्त्व आपल्या समोर साकारते. कमीत कमी शब्दांत पात्राचे स्वभावचित्रण करण्याची, प्रसंग उठावदार करण्याची महाराजांची शैली येथे पाहावयास मिळते. म्हणूनच पुढे महाराज लिहितात की...

'झाला राम जयजयकार ।

कीर्ती गेली दिगंतरा ॥१॥

अहिल्येचा उद्धार केला ।

धनुष्य भंगीत जय झाला ॥२॥'^{१०}

३. रामाचा स्वावलंबीपणा

कैकयीमुळे रामाला वनवास भोगावा लागतो. रामाला वनवासात त्रास सहन करावा लागतो. रामाला पायी चालावे लागते. निजण्यास शय्या नसते, खायला अन्न नसते, अंगभर वस्त्र नसते. अशा अवस्थेत रामाला वनवासात हाल सोसावे लागतात. पण राम कुणाकडेही या संदर्भात तक्रार करीत नाही. मदत मागत नाही, असे सांगून महाराज रामाच्या 'स्वावलंबी' स्वभावाचे दर्शन घडवितात.

महाराज पुढे सांगतात की, दशरथ राजा होता. त्याने पुत्रप्रेमापोटी रथ, घोडा, अन्न, वस्त्रे रामचंद्रासाठी सहजच वनात पाठविली असती. पण रामाने या गोष्टींचा स्वीकार केला नाही. वनवासाच्या कालखंडात पित्याकडून या गोष्टी स्वीकारणे म्हणजे 'पितृक्रणात' राहणे असे समजून रामाने या गोष्टींचा त्याग केला. वनवासाच्या कालखंडात 'सर्व इंद्रियांना मौन धारण करण्यास रामाने शिकविले', अशा शब्दांत महाराज रामाच्या निरपेक्ष, त्यागी व स्वावलंबी वृत्तीचे समर्पक शब्दात वर्णन करतात. यालाच महाराज पुढे 'तप' असे संबोधतात. या 'तपा'च्या बळामुळे रामाने 'देह इच्छा जिंकल्या' असेही महाराज सांगतात.

४. चतुर राजकारणी श्रीराम

सीतेचा शोध घेत असताना रामाला सुग्रीव भेटतो. आपल्यावर बंधू 'वाली' याने कसा अन्याय केला हे तो सांगतो. आपल्यावरील हा अन्याय रामाने दूर केला, तर आपण सीतेचा शोध घेण्यामध्ये मदत करू, असे वचन देतो. राम सुग्रीवला मदत करतो. वालीदेखील रामाला सीता शोधण्याच्या कामात मदत करू इच्छितो, पण राम आपण अधर्माने वागणाऱ्यांचे साहाय्य घेत नाही, असे सांगतो. पुढे रामाच्या हातून वालीचा वध होतो. या प्रसंगातून महाराज रामाचे धर्मनिष्ठ वागणे दाखवून देतात. पुढे राम वालीकडून मदत घेतो. तसेच वालीच्या सैन्याचा प्रधान हनुमंत याला पारखून घेऊन आपला शिष्य करतो. त्यास सीतेच्या शोध मोहिमेवर पाठवितो. तसेच सुग्रीवाचा राज्याभिषेक करून देतो. सुग्रीव, अंगद, हनुमंत व किष्किंधा नगरीतील सर्वांचे सीतेच्या शोधमोहिमेत साहाय्य मिळवितो. रामाच्या या कृतीचा महाराज

‘चातुर्याचे राजकारण’ असा उल्लेख करून रामाच्या व्यक्तिमत्त्वातील वेगळा पैलू दाखवून देतात.

‘॥ जैसी वेळ आली द्यावी ती मारून ।

हे राजकारण ऐसे आहे ॥१॥

बोले बलवान मानिती ते जन ।

मानी ना गान्हाण अपेशाचे ॥२॥’^{११}

५. श्रीरामाची विरह अवस्था

कपट बुद्धीने रावणाने सीतेला पळवून नेलेली आहे. हे समजताच राम अस्वस्थ होतो. ‘मी या सीताहरणाबद्दल त्रैलोक्याचा नाश करीन, तरच मी क्षत्रिय वंशी राम होईन’, अशी प्रतिज्ञा राम करतो, महाराजांनी असे सांगून श्रीरामाची विरह अवस्था व्यक्त केली आहे. पुढे सीतेच्या शोधासाठी सुग्रीव, हनुमंत इत्यादींचे साहाय्य रामाला घ्यावे लागते. राम पूणब्रह्म असला तरी भोग कुणालाही चुकलेले नाहीत, असे सांगून महाराज रामाचे सामान्यीकरण करतात व त्यातूनच रामाचे सीतेच्या आठवणीने व्याकूळ होणे, ही सहजसुलभ मानवी भावना आहे हे दाखवून देतात. त्यामुळेच सीतेच्या शोधासाठी वनवन भटकणाऱ्या रामाचे स्वभावचित्र रेखाटताना महाराज लिहितात,

‘निघाला तो राम शोधितसे वन ।

शुद्धीसी लागून सीतेच्या ते ॥१॥

बंधू लक्ष्मण संगे तो घेऊन

रामे केले गमन गोदा तीरे ॥२॥’^{१२}

पुढे हनुमंताकडून सीतेला अशोकवनात रावणाने कैद करून ठेवलेले आहे. ही वार्ता कळताच राम लंकेवर चालून जाण्यासाठी सज्ज होतो. सुग्रीव, हनुमंत, लक्ष्मण यांना उद्देशून म्हणतो, ‘आता स्वस्थ बसण्यात फायदा नाही. चला उठा लवकर, सावध व्हा. सैन्याचे जे पुढारी असतील त्यांना सभेला पाचारण करा.’ रामाच्या या उद्गारातून राम सीतेच्या सुटकेसाठी किती अधीर झालेले होते हे महाराज दाखवून देतात.

अशा विविध प्रसंगातून महाराज रामाची विरह अवस्था जशी दाखवून देतात, त्याप्रमाणे परमेश्वरी तत्त्वाचे वलय लाभलेल्या श्रीरामाचे मानवीकरण करण्यात यशस्वी झालेले दिसतात.

६. श्रीरामाचा कृतज्ञपणा

सीतेचा शोध घेण्यामध्ये ज्या ज्या घटकांनी मदत केलेली आहे त्या सर्वांविषयी श्रीरामाच्या मनात कृतज्ञतेची भावना होती म्हणूनच ते सुग्रीवाला किष्किंधा नगरीच्या राजगादीवर बसवून राज्याभिषेक करतात. तसेच विभिषणाला लंकेचा राजा बनवितात. सीतेला पळवून नेणाऱ्या रावणाला विरोध करणाऱ्या जटायूला रावण निर्घृणपणे मारतो. या जटायूचा राम 'काकासाहेब' असा आदराने उल्लेख करतो. रावणाने केलेल्या अत्याचाराचा बदला घेण्याचे वचन श्रीराम जटायूला देतो. रामाचे हे वचन ऐकून जटायू आनंदित होतो व रामनामाच्या ध्यानात प्राण सोडतो. वरील प्रसंगवर्णनातून महाराज रामाच्या अंगी असणाऱ्या कृतज्ञता वृत्तीचे दर्शन घडवितात.

निस्वार्थी वृत्तीचा भरत

रामायणामधील महत्त्वाचे पात्र म्हणजे 'भरत' हे होय. जर भरताने कैकयीकडून मिळालेली राज्याची सूत्रे आपल्या हातामध्ये घेतली असती तर कदाचित संपूर्ण रामायणाची कथा वेगळ्याच वळणावर गेली असती. पण भरताचे आपला ज्येष्ठ बंधू श्रीराम याच्यावर एकनिष्ठ प्रेम होते. म्हणून स्वेच्छेने राज्यत्याग करून भरत रामाच्या नावाने राज्य चालवितो. त्यामुळेच प्रत्येक रामायणामध्ये भरताच्या निस्वार्थी वृत्तीवर भाष्य केलेले दिसते.

माकनेरकर महाराज यांनी आपल्या 'अध्यात्म रामायण'मध्येही भरताला काही प्रसंगवर्णनातून यथायोग्य न्याय देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. राम वनवासाच्याप्रसंगी भरत आपल्या आजोळी असतो. मातेच्या वचनाने राम वनवासात गेले, ही बातमी भरतास कळताच भरत व शत्रुघ्न अयोध्येस येतात. आपल्याला राज्य मिळावे यासाठी कपटाने आपली आई कैकयी हिने दशरथाकडून हे राज्य मिळविले व रामाला वनवासात पाठविले हे समजताच भरत क्रोधीत होतो. आपल्या आईचा त्याने केलेला तिरस्कार महाराज पुढील शब्दांत वर्णन करतात.

‘कैकयी मातेचे केस धरून भरताने मातेस लत्ताप्रहार केला’. महाराजांनी भरताच्या क्रोधाचे केलेले हे वर्णन इतर कोणत्याही रामायणात दिसत नाही. पण या वर्णनातून भरताचे रामाविषयीचे प्रेम किती पराकोटीचे आहे हे दाखवून देण्यात महाराज यशस्वी होतात. भरत व कैकयी यांच्यातील संवाद अभंगरूपातून मांडताना महाराज म्हणतात,

‘घे घे राज्य काही नको मला ।

बंधु श्रीरामाला सोडीना मी ॥१॥

त्याजीन हे राज्य सोडीन प्राणाला ।

बंधु वचनाला प्राण देईन ॥२॥’^{१३}

रामाला सोडण्यापेक्षा मीच राज्य सोडून देतो असे तो म्हणतो. कपटाने मिळालेल्या राज्यावर बसण्यापेक्षा प्राणत्याग करण्याची तयारी भरत दाखवितो. भरताच्या या उद्गारातून महाराज भरताला श्रीरामाच्या बरोबरीला नेऊन बसवितात.

बलशाली हनुमान

रामायणातील इतर पात्रांतील सर्वांत लोकप्रिय व्यक्तिरेखा म्हणजे हनुमान होय. महाराजांनी आपल्या ‘अध्यात्म रामायणा’मध्ये हनुमान ही व्यक्तिरेखा, सर्व बाजूंनी समर्थ अशी चित्रित केलेली आहे. त्यामुळेच सुग्रीवाच्या सैन्याचा सेनापती, रामाचा निष्ठावंत सेवक, सीता शोध मोहिमेतील महत्त्वाचा घटक, विभीषणाचा मित्र, चतूर दूत, अत्यंत धाडसी सेनानायक अशा विविध अंगांनी हनुमान हे पात्र महाराजांनी सांगितले आहे.

राम सुग्रीवाची भेट होते. राम वालीचा वध करून सुग्रीवाला किष्किंधा नगरीचा राजा बनवितात. त्यावेळी सीतेचा शोध घेण्याच्या मोहिमेचा पहिला भाग म्हणून सुग्रीव आपला सेनापती हनुमंत यांची रामाशी भेट घालून देतात. महाराज इथे सांगतात की, रामाने आपल्या आध्यात्मिक ज्ञानाने हनुमंताचा सेवकनिष्ठ भाव जाणला. त्यामुळेच सीतेचा शोध घेण्याच्या मोहिमेवर हनुमंताला पाठविण्याचा श्रीराम निर्णय घेतात. श्रीरामाच्या या निर्णयामुळे हनुमंत आनंदित होतो. आपणच सीता माईचा शोध घेऊ शकू, असा आत्मविश्वास हनुमंताजवळ निर्माण होतो. त्याच्या या आत्मविश्वासाचे दर्शन घडविताना महाराज लिहितात...

'राम गृह्य कळे हे अति तयाला ।
 त्या वीर भक्त हनुमंताला ॥१ ॥
 देही तो उदार शूर असे भला ।
 त्वरीत निघाला राम कार्या ॥२ ॥
 गगन गिळू पाहे शूर असे भला ।
 लागी सरसावला सीता शुद्धि ॥३ ॥
 सर्वापुढे चाले असे तो एकला ।
 म्हणे सीता शुद्धीला करीन मीच ॥४ ॥'^{१४}

रामाने सीता शोधण्याची आपल्यावर सोपविलेली जबाबदारी ही एक प्रकारची 'स्वामी सेवाच' आहे. हे ओळखून हनुमंत मोठ्या आनंदाने लंकेकडे प्रयाण करतो. हनुमंताचा हा उत्साह चित्रित करताना महाराज लिहितात,

'हनुमंत अति हर्षाने उडाला ।
 करिता निघाला सीता शुद्धी ॥१ ॥
 नीळ, जांबुवंत, नळ संगतीला ।
 धावंत निघाला राम कार्या ॥२ ॥'^{१५}

सीतेचा शोध करीत असताना हनुमंताला खूप कष्ट सोसावे लागले. पण स्वामिनिष्ठेमुळे व स्वामी-कार्यासाठी त्याने सर्व सोसले. त्यामुळेच त्याला यशाने माळ घातली असे महाराज सांगतात. नुसती कार्यचिंता केल्याने कार्य सिद्धीस जात नाही, तर त्यासाठी कष्ट सोसावे लागतात. हा विचार जसा लौकिक जीवनात महत्त्वाचा आहे. तसाच तो आध्यात्मिक जीवनातही महत्त्वाचा आहे. असे सांगून हनुमंत दोन्ही पातळीवर 'सर्वश्रेष्ठ' होता हे पटवून देताना महाराज लिहितात,

'निष्ठा ती न ढळे त्या ज्या सेवकाची ।
 निष्ठा पक्की त्याची येती विघ्ने ॥१ ॥
 अशा सेवकाची सद्भाविकाची ।
 तो स्वामी यशाची उभारी गुढी ॥२ ॥

वीरांनी त्या कष्ट बहुत सोसिले ।

उपासी राहिले सीता शुद्धी ॥३ ॥

देह झिजवुनी राम कार्य केले ।

कीर्तिसी उरले याची जगी ॥२ ॥'^{१६}

हनुमंत हा अत्यंत कुशाग्र बुद्धिमत्तेचा व नेहमीच सतर्क राहणारा असा रेखाटला आहे. तो गुप्तपणे लंकेची पाहणी करतो. अशोकवनाची माहिती घेऊन सीतेचा शोध घेतो. रावणाचा बंधू विभिषणाला आपल्या बाजूला वळवून घेतो. विभिषणाच्या मध्यस्तीने रावणाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतो. रावण आपली कुबुद्धी, अविचारीपणा सोडण्यास तयार होत नाही. तेव्हा त्याच्या उरावर लत्ताप्रहार करून आपल्या आक्रमक स्वभावाची झलक दाखवून रावणाच्या दरबारातून चातुर्याने बाहेर पडतो. लंकेमध्ये नासधूस करून रावणास त्याच्यावर येणाऱ्या संकटांची चाहूल दाखवून निघून जातो.

हनुमंताचे लंकेत प्रवेश करणे, सीता शोध घेणे, विभिषणाचे अंतःकरण जाणून घेणे या गोष्टींमधून 'बुद्धिमत्तां वरिष्ठं' हे हनुमंताचे लक्षण महाराजांनी नेमक्या प्रसंगातून दाखवून दिले आहे.

राजा दशरथ

रामायणातील सर्वप्रथम पात्र म्हणून राजा दशरथाचा उल्लेख केला जातो. महाराज राजा दशरथ हा उदासी, वैराग्यशील असा होता, म्हणून त्याच्या पोटी 'राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रूघ्न' यांच्यासारखे पराक्रमी पुत्र जन्माला आले असे सांगतात. राजा दशरथ हे जसे प्रेमळ पिता होते तसे कर्तव्यदक्ष राजे होते. म्हणूनच आपल्या राजकुमारांना वशिष्ठ, विश्वामित्र या ऋषींच्याकडून ते धनुर्विद्या व राजकारणाचे शिक्षण देतात, असे महाराजांनी म्हटले आहे.

राजा दशरथ हे मनाने साधे सरळ होते. कैकयीचे कपट ते समजू शकत नाहीत. त्यामुळेच दशरथाचे भाग्य बुडाले.

'पुण्याचे हे पाप कैसे होते झाले ।

विघ्न उद्भवले राम कार्या ॥१ ॥

कैकयीने पहा कपट मांडीले ।

भाग्य हे बुडाले दशरथाचे ॥२ ॥'^{१७}

राजा दशरथ कैकयीच्या शब्दांत फसतो व तिला वचन देतो. त्या वचनामुळेच पुढे रामाला वनवासाला जाणे भाग पडते. रामाच्या वियोगाचे दुःख सहन न झाल्यामुळे दशरथाचा मृत्यू होतो. दशरथाच्या चरित्रातील हा कथाभाग सांगताना महाराज अत्यंत तटस्थपणे चरित्रकाराची भूमिका बजावतात. म्हणूनच दशरथाचा उल्लेख 'स्त्री अधीन' असा करतात. त्यामुळेच महाराज लिहितात की...

'दशरथ राजे हे स्त्री आधीन झाले ।

महा दुःख झाले अयोध्या जना ॥१ ॥

श्रीरामचंद्र हे वनवासा गेले ।

दशरथा आले मरण ते ॥२ ॥'^{१८}

या वर्णनातून महाराज दशरथाच्या स्त्री अधीन स्वभावावर प्रकाश टाकून सामान्यपणे व्यवहारात अशा पद्धतीने वागले तर दुःखाला सामोरे जावे लागते असे दाखवून देतात. रामचरित्र सांगता सांगता महाराज समाजाचे प्रबोधनही करतात. रामचरित्र हे आदर्शवत आहे, हे महाराजांनी अनेक ठिकाणी दाखवून दिले आहे.

कौसल्या, सुमित्रा, कैकयी

दशरथाच्या राण्या म्हणून व राम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांच्या राजमाता म्हणून या तिघींना रामायणात विशेष महत्त्व आहे. महाराज या तिघींच्या व्यक्तिचित्रणाचे रेखाटन करताना म्हणतात, 'कौसल्या, सुमित्रा, कैकयी या राण्यांचा पतिभाव जेवढा सात्त्विक होता, तेवढाच साधुभाव सात्त्विक होता. परमेश्वराच्या नामस्मरणाने त्यांचे अंतःकरण ओथंबलेले होते. म्हणूनच राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यासारखे पराक्रमी पुत्र त्यांना लाभले.' असे सांगून त्यांचे वर्णन करताना महाराज लिहितात...

'अति सुंदर त्या कामिनी

पतीभाव नित्य मनी ॥१ ॥

अहर्निशी साधुभजनी ।

जागृत प्रभु हृदय भुवनी ॥२ ॥' १९

या तिघांनी आपल्या पराक्रमी पुत्रांना जन्म दिल्यामुळेच भारत खंडाला विजयश्रीने माळ घातली.' आर्य भूमीला भाग्याचा लाभ झाला असे महाराज सांगतात.

'जवळ उदयकाल तो हा आला ।

लाभ तो हा झाला आर्यभूमीला ॥१ ॥

विजय श्री शकुन भरत खंडाला ।

आर्य गेले हे आनंदाला ॥२ ॥' २०

महाराज पुढे कौसल्या, सुमित्रा यांच्यापेक्षा कैकयीचे व्यक्तिचित्रण अधिक करताना दिसतात. अर्थात, ते कैकयी विषयीचे प्रेम म्हणून नव्हे तर स्वार्थी, कपटी व्यक्तिरेखा म्हणून ते तिच्याकडे बघतात. त्यामुळेच अत्यंत कठोर शब्दांत तिचे चित्रण करताना महाराज लिहितात, 'आज (रामायण) या कथेला पन्नास हजार वर्षे होऊन गेली असतील असे वाटते. तरी पण रामायणात कैकयीचे नाव येताच सद्य काळचे लोक तिचा तिरस्कार करतात. तिला दशरथाने घराबाहेर का काढले नाही? अशा स्त्रियांना कोठेच मान नसतो' असे सांगून महाराज या गोष्टीबद्दल आपला संताप व्यक्त करतात.

ज्या कैकयीने आपला पुत्र भरत यास 'राजगादी' मिळावी म्हणून कपटाने दशरथाकडून वचन घेऊन रामाला वनवासाला पाठविले. त्या भरताकडूनही तिला तिरस्कार सहन करावा लागला असे सांगताना महाराज लिहितात,

'घे घे हे राज्य काही नको मला ।

बंधु श्रीरामाला सोडीना मी ॥१ ॥

त्याजीन हे राज्य सोडीन प्राणाला ।

बंधु वचनाला प्राण देईन ॥२ ॥' २१

सीता

रामायणातील रामाइतकीच मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा म्हणजे 'सीता' ही होय. महाराजांनी अत्यंत संक्षेपाने का होईना 'सीता' या व्यक्तिरेखेला न्याय देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

स्वयंवरानंतर अयोध्येत येणं, रामाबरोबर वनवास पत्करणं, रावणाच्या छळवादाला सामोरे जाणं, परत अयोध्येत येणं, पुन्हा नंतर अरण्यवास पत्करणं, लव-कुश या पराक्रमी पुत्रांना जन्म देणे, आपला मुलांसोबत रामाबरोबर परत अयोध्येत जाणं यासारख्या सीतेच्या आयुष्यातील ठळक घटना आहेत. या घटनांचा अत्यंत संक्षेप करून मोठ्या कौशल्याने सीतेची व्यक्तिरेखा महाराजांनी रसिकांच्या पुढे साकार केली आहे.

रामाशी झालेले स्वयंवर हा सीतेच्या आयुष्यातील मंगल क्षण! याप्रसंगी ऋषी, मुनी व मिथिलावासियांना वधु-वरांना दिलेल्या आशीर्वचनाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘आत्मा चेतवुनी मंगल ते गाती ।

आत्मा ते स्मरती ॐ स्वरे ॥१॥

वधुवराचे ते कल्याण इच्छिती ।

परमात्म्या मागती आशीर्वाद ॥२॥’^{२२}

कैकयीच्या वचनामुळे श्रीरामास वनवास पत्करावा लागतो. त्यावेळी सीता रामाबरोबर वनात जाते. पुढे रावण संन्याशाच्या वेषात येऊन भिक्षा मागण्याचं निमित्त करतो. सीतेला पळवून नेतो. ‘संन्याशाला भिक्षा वाढणे हा धर्म’ सांभाळावयास गेलेली सीता अडचणीमध्ये सापडली. अशा शब्दांत महाराज सीतेचे ‘निष्पाप मन’ दाखवून देतात.

‘धर्माच्या मिषाने सीते भूषविले ।

पाखंड नोळखे दान करी ॥२॥

म्हणून सीतेसी विघ्न ते हे आले ।’^{२३}

श्रीराम, हनुमंत, लक्ष्मण, सुग्रीव इ. पराक्रमामुळे सीतेची लंकेतून सुटका होते. सीता व श्रीराम यांची भेट होते. यावेळी उभयतांना झालेल्या आनंदाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘वधिता रावण संतोष तो झाला ।

अतिसुखा गेला रामचंद्र ॥७॥

सीता ती भेटली श्रीरामचंद्राला ।

आनंद तो झाला उभयता ॥’^{२४}

अयोध्येला आल्यानंतरही सीतेच्या नशिबी सुख येत नाही. 'जन अपवादा'मुळे श्रीराम तिला परत वनवासात सोडून येण्याची आज्ञा लक्ष्मणास करतात. गरोदर असणाऱ्या सीतेने अरण्यात केलेले रुदन व तिचे झालेले हाल बघून पशुपक्षीदेखील रडू लागले, असे कारुण्यपूर्ण वर्णन करून महाराजांनी सीतेच्या प्रेमळ, निष्पाप व्यक्तित्वाचा आविष्कार घडविला आहे. या संदर्भात ते म्हणतात,

'कोमल ती सीता एकली त्या वनी ।

रुदन रात्रंदिन करीतसे ॥१॥

पशुपक्षी रडू लागले ते तीही ।

दुःखे फुटू पाही मेदिनी त्या ॥२॥

संत सेवा आवडी मनी निशिदिनी ।

त्या राजकामिनी अति असे ॥३॥

महा पुण्यशील ते ती सीताराणी ।

आवडी घडोनी येई जीवा ॥४॥' ^{२५}

पुढे वाल्मिकी मुनी सीतेला आपल्या आश्रमात आश्रय देतात. तिच्या लव, कुश या पुत्रांना सर्वप्रकारचे शिक्षण देऊन चतुर, शूर बनवितात. 'राजसूय यज्ञ' व 'शामकर्ण घोडा' या निमित्ताने लवकुश यांचा पराक्रम रामाच्या नजरेसमोर येतो. हे दोन्ही पराक्रमी बालक आपलेच आहेत याची साक्ष पटल्यावर राम आनंदित होऊन सीता, लवकुश यांना घेऊन परत अयोध्येत येतात. सीतेच्या आयुष्यात परत सुखाचे दिवस संतसेवेमुळेच आले असा एक वेगळा विचार महाराजांनी येथे दाखवून दिला आहे आणि सहजपणे संत सेवा, संत संगती यांचे महत्त्व सांगितले आहे. कथेला अचानक आपणास हवी तशी कलाटणी देऊन, त्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्याची ही महाराजांची शैली वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

'सीतेचे दैव ते उदयासी आले ।

दर्शन त्या झाले महामुनी ।

शरीर कर्म संते सर्व सांभाळीले ।

अंतर्ज्ञान दिले सीतेलागी ॥२॥' ^{२६}

लक्ष्मण

रामाबरोबर सुरुवातीपासून ते शेवटपर्यंत सावलीसारखी राहणारी व्यक्तिरेखा म्हणजे 'लक्ष्मण' ही होय. लक्ष्मणाचे राम व सीता यांच्यावर अनन्य प्रेम, जिव्हाळा व भक्ती आहे. त्यामुळेच राम-सीता यांच्याबरोबर तो वनवास पत्करतो. त्यांच्याबरोबर संन्यस्त वृत्तीने राहतो. राम-रावण युद्धात शूरत्व दाखवितो. महाराजांनी अत्यंत अल्प प्रसंगातून लक्ष्मणाच्या व्यक्तिरेखेचे यथार्थ चित्रण केलेले आहे.

लक्ष्मणाच्या हातून शूर्पणखा हिचा पुत्र 'सांब' हा नकळत मारला जातो. राम लक्ष्मण हे मुद्दामहून कोणालाही त्रास देणारे नव्हते. तसेच समाजाला जाणीवपूर्वक त्रास देणारे जे दुष्ट लोक होते, त्यांचे पारिपत्य केल्याशिवाय ते राहणारेही नव्हते. त्यामुळेच ते 'वीर' होते. असे सांगून महाराज लक्ष्मणाच्या हातून सांब नकळत मारला गेला या कृत्याचे समर्थन करताना दिसतात. लक्ष्मणाच्या हातून सांबाचे मारले जाणे व पुढे राम रावण युद्ध होणे हे जणू विधिलिखितच होते. नियतीने जणू घडवून आणले होते, असे महाराजांना वाटते. म्हणून ते लिहितात.

‘॥ पुढे होणार तैसी बुद्धि होय त्याला ।

लक्ष्मण वीराला त्या दशरथ सुताला ॥१॥

सांब जाळीसी त्याने तो वधियेला ।

नकळत त्या हस्ते हा अनर्थ झाला ॥२॥’^{२७}

नंतर राम सीतेला वनवासात सोडून येण्याची आज्ञा लक्ष्मणाला करतो. तेव्हा सीतामाईचा काही दोष नसताना तिला रामाकडून वनवासाची शिक्षा दिली जाते, ही गोष्ट पटत नाही, पण रामाच्या आज्ञेत बांधिल असलेला हा लक्ष्मण सीतेला वनवासात सोडताना तिला धीर देण्याचा प्रयत्न करतो. तो म्हणतो, “माते तू गरोदर आहेस हे मला अंतरबाह्य सत्य साक्षीने माहित आहे. तेव्हा जगन्माते सीते! हे तुझे सत्य असत्य कसे होणार! हे शेवटी सत्यच ठरेल. तेव्हा तू शांती धर. भिऊ नकोस. या तुझ्या दुखाचे सुखच पुढे होईल.” लक्ष्मणाच्या

तोंडी सदर उद्गार घालून महाराज लक्ष्मणाच्या मनात सीतेविषयी किती भक्ती, आदर, प्रेम होते हे दाखवून देतात.

रावण

रामायणातील अहंकारी, स्वार्थी, कामांध व्यक्तिरेखा म्हणून रावणाचा उल्लेख केला जातो. शूर्पणखेचा पुत्र सांब हा लक्ष्मणाकडून मारला जातो. लक्ष्मणाला मोहित करावे व आपल्या पुत्राच्या मृत्यूचा बदला घ्यावा या उद्देशाने शूर्पणखा सुंदर स्त्रीचे रूप घेऊन लक्ष्मणापुढे येते. लक्ष्मण तिला रामापुढे उभी करतो. राम शूर्पणखेचा कुटील डाव ओळखतो. लक्ष्मणाद्वारे तिला शिक्षा देतो. त्यावेळी शूर्पणखा रावणाकडे येते. आक्रोश करून सर्व हकीकत सांगते. त्यावेळी रावण आपली भगिनी शूर्पणखा हिची कहाणी ऐकून क्रोधायमान होतो व म्हणतो, 'थांब! थांब! रडू नकोस. मी वैन्याची शिरे उडवून, तुला त्या रक्ताने तोषविन तरच तुझा मी खरा बंधू.' रावणाच्या उद्गारातून त्याचे भगिनीविषयी असणारे प्रेम दिसून येतेच, पण त्याचबरोबर त्याच्या स्वतःच्या सामर्थ्याविषयी असलेला अहंकार ही दिसून येतो. हे सांगून रावणाच्या अहंकारामुळेच त्याचे राज्य लयास गेले असे महाराज सांगतात.

‘क्रोधात येऊनी जो तो ऐसे बोले ।

नव्हे त्या चांगले अभिमाने ॥१॥

रावण विचार असत्य ते झाले ।

राज्य सर्व गेले अहंकारे ॥२॥’^{२८}

हनुमंत विभिषणाच्या साहाय्याने रावणाची भेट घेऊन त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतो. त्या वेळी रावण व हनुमंत यांच्यातील संवाद चित्रित करताना महाराज लिहितात, “अरे! युद्ध हा माझा धर्म आहे! शब्दांनी माझी समजूत कशी होणार बरे! सीता युद्धाशिवाय कशी सोडणार?” रावण अधर्मालाच धर्म कसा समजत होता हे महाराज दाखवून देतात.

आपला सख्खा भाऊ विभिषण आपला शत्रू श्रीराम याला जाऊन मिळालेला आहे. त्याच्यामुळेच श्रीरामाला, हनुमंताला लंकेची सर्व गुपित माहिती मिळाली व आपला पराजय झाला, असे समजून रावण त्याच्या अंतकाळी समोर आलेल्या विभिषणाचा तिरस्कार करताना

म्हणतो, 'येथून निघून जा. तूच कुलक्षय करीत आहेस. तुझे मुखसुद्धा मला पाहावयाचे नाही'. रावणाच्या या उद्गारातून महाराज रावणाचे मानवीकरण करण्यात यशस्वी झालेले आहेत.

अशा प्रकारे महाराजांनी 'अध्यात्म रामायण' या अत्यंत संक्षिप्त अशा चरित्रपर ग्रंथात रामायणातील प्रमुख पात्रांचे नेमके आणि नेटके असे रेखाटन करून रामायणातील ही पात्रे जिवंत केली आहेत.

अध्यात्म रामायणातील प्रसंग निर्मिती

महाराजांनी श्रीरामचरित्रामधील आशयाला अनुसरून विविध घटना प्रसंगांची वर्णने केलेली आहेत. त्याद्वारे मनातील भावनांची स्पंदने, मानवी स्वभावातील विविधता, नाट्यमयता आपल्यासमोर उभी राहते. त्यामुळे श्रीराम चरित्राचा एकात्म अनुभव आपल्याला घेता येतो. त्या दृष्टीने पुढील काही प्रसंग आपल्याला पाहता येतील.

युद्धवर्णन

राम-रावण यांच्यातील युद्ध प्रसंगाचे केलेले वर्णन वाचकाला प्रत्यक्ष रणभूमीचा अनुभव देतात. त्यामुळे हे रामचरित्र आकलन सुलभ होते. उदा. लक्ष्मण व इंद्रजित यांच्यातील युद्धाचा प्रसंग आपल्यासमोर घडतो आहे, असे वाटण्याइतपत त्यातील रणधुमाळी महाराजांनी शब्दबद्ध केलेली आहे.

'रावणाचा मुख्य प्रधान रथासहित रणांगणात आला. परंतु राम सैन्याने लाकडे, धोंडे टाकून त्यांचा घात केला.' असे रावणाचे अष्टही प्रधान राम सैन्याने ठार मारले. पुढे तो महाशूर इंद्रजित विमानात बसून रामावर व राम सैन्यावर बाण टाकू लागला. राम सैन्य व रामाला बाणांनी खिळून त्रस्त केले. तो परत लंकेत जाऊन दुसऱ्यांदा विमानात बसून आला व रामसैन्य व रामावर बाण टाकू लागला. तेव्हा लक्ष्मणवीर हा पुढे होऊन त्याने इंद्रजितावर बाणांचा भडिमार केला. तेव्हा दोघांचे तुंबळ युद्ध झाले. पण इंद्रजित विमानात असल्याने लक्ष्मणाचे काही चालेना. तेव्हा हनुमंताने इंद्रजिताचे विमान युक्तीने खाली आणले. तेवढ्यात

इंद्रजिताच्या भूजा व कंठ भेदून लक्ष्मणाने त्याला ठार मारले. इंद्रजिताची भार्या सुलोचना हिने रामाकडे आपल्या पतीचे प्रेत मागून त्याबरोबर ती सती गेली’.

लंकेवर चाल करून जाण्याचे ठरताच हनुमंत, सुग्रीव यांच्या सैन्यात युद्धात शूरत्व दाखविण्यास संधी मिळणार, रावणावर विजय मिळविण्याची संधी मिळणार या विचारानेच उत्साह निर्माण झाला होता. त्याचे चित्रण महाराज पुढीलप्रमाणे करतात. ‘सेनापतीने आपापले सैन्य वाटून घेतले. सैन्यानी आपापली वस्त्राभरणे व शस्त्रास्त्रे घेतली व ते समुद्रमार्गाने जाण्यास सज्ज झाले. सैन्यात युद्धाचा फारच उल्हास दिसत होता. मोठ्या आरोळ्या मारून ते रामनामाचा जयघोष करीत होते. सैन्य इतके अफाट होते की, त्यांच्या चालण्याने धुळीने आकाश दिसेनासे झाले. त्या सैन्याचा हाहाकार बारा कोसपर्यंत लोकांच्या कानांत दुमदुमत होता.’

अशा प्रकारे महाराजांनी रामकथेतील युद्धाच्या प्रसंगाचे केलेले वर्णन वाचकांच्या पुढे प्रत्यक्षानुभूतीचा आनंद देते. त्याचबरोबर श्रीरामाविषयी असणारी रामसैन्याची श्रद्धा ही त्यातून दिसून येते.

राम-भरत भेटीमधील आर्तता

रामाला वनवासात जाण्यामध्ये अप्रत्यक्षरित्या आपण कारणीभूत ठरलेलो आहोत या जाणिवेने भरत अस्वस्थ होतो. आपली आई कैकयी हिचा द्वेष करतो. पंचवटीवर जाऊन रामाला आलिंगन देतो. क्षमा मागतो. या पारंपरिक रामचरित्रातील सर्वश्रुत अशा घटना. पण महाराजांनी त्यामध्ये द्वेष, तिरस्कार, भक्ती या भावभावांची गुंफण इतकी कलात्मकतेने केलेली आहे की, त्यामुळे ते प्रसंग आपल्यासमोर घडत आहेत असे वाटते.

उदा : आपली आई कैकयी हिच्यामुळेच राम वनसावात गेले हे समजल्यावर आपल्या आजोळी असणारे भरत रथांत बसून अयोध्येत येतात.

आपली आई कैकयी हिच्यामुळे श्रीरामाला वनवास भोगावा लागला. यामुळे भरत कैकयीचा द्वेष करतो. हा द्वेष व्यक्त करताना तो कैकयीचे केस धरून ओढतो. तिला लाथ

मारतो. असे महाराज वर्णन करतात. भरताचे आपल्या आईबरोबर हे वागणे निंदयीनच आहे, पण भरताच्या मनात रामाविषयी असणारे पराकोटीचे प्रेम त्यातून व्यक्त होते.

भरत पुढे चित्रकूट पर्वतावर रामास भेटतात. या प्रसंगाचे वर्णन करतांना महाराज लिहितात.

‘नसे बंधुसुख तिन्ही लोकाठायी ।

भरत भेटे पाही प्रेमानंदे ॥१॥

माता त्या भेटती रघुवीर पाही ।

आनंदासम नाही सुख कोठे ॥२॥’^{२९}

या प्रसंग वर्णनातून राम- भरत यांच्या नातेसंबंधातील स्नेहार्ता महाराज वाचकांच्या समोर जशीच्या तशी उभी करतात.

सीतेची शोकात्मक अवस्था

रावणाबरोबरच युद्ध जिंकल्यानंतर राम, सीता, लक्ष्मण, हनुमंत इ. अयोध्येस येतात. सीतेच्या आयुष्यात सुखाची चाहूल लागते. पण काही कारणामुळे सीतेला परत वनवासात सोडण्याची आज्ञा राम लक्ष्मणास देतो. त्यावेळी लक्ष्मणाला झालेल्या दुःखाचे वर्णन इतक्या प्रत्ययकारी शब्दात केले आहे की, तो प्रसंग जसाच्या तसा आपल्यासमोर उभा राहतो. उदा. महाराज वर्णन करतात. तो लक्ष्मणवीर सीता मातेस म्हणाला, “माते तू गरोदर आहेत हे मला अंतरबाह्य सत्य साक्षीने माहीत आहे. तेव्हा जगन्माते सीते ! हे तुझे सत्य असत्य कसे होणार? हे शेवटी सत्यच ठरेल. तेव्हा तू शांती धर. भिऊ नकोस. या तुझ्या दुःखाचे सुखच पुढे होईल.’ एवढे शब्द सीतेशी बोलून डोळ्यातून ढळढळा अश्रु गाळीत रथ परतवून रुदन करीत लक्ष्मण अयोध्येस प्रयाण करिता झाला.

अरण्यामध्ये एकटीच रडत भटकणारी सीता. तिने केलेला शोक बघून पशुपक्षीदेखील रडू लागले हा शोकात्मक प्रसंगदेखील जसाच्या तसा उभा केलेला आहे.

‘कोमल ती सीता एकली त्या वनी ।

रुदन रात्रंदिन करीतसे ॥१॥

पशुपक्षी रडू लागले ते तीही ।

दुःखे फुटु पाही मेदिनी त्या ॥२ ॥' ३०

सीतेचा शोक ऐकून वाल्मिकी मुनी देखील अस्वस्थ होतात. आपल्या शिष्यांना सांगून सीतेला आपल्या आश्रमात आणतात. तिचा सांभाळ करतात. हा प्रसंगदेखील निराधार सीतेची शोकात्मता अधिकच गडद करणारा आहे, असे आपणास वाटते. उदा. त्या सीताराणीचे रुदन स्वर वाल्मिकी मुनीच्या कानावर येऊ लागले. तेव्हा वाल्मिकी मुनी शिष्यास म्हणाले, या अरण्यांत दुःस्वरूप रुदन स्वर कोणत्या मनुष्याचे आहेत बरे? त्याला आश्रमाकडे लवकर घेऊन या. शिष्य धावत जाऊन सीतेजवळ कर जोडून उभे राहिले. म्हणाले, “माते रुदन करू नको. मुनीराज तुला पाचारित आहेत. चला आम्ही तुम्हांला मुनींचे दर्शन करून देतो.”

वाल्मिकी मुनींचे शिष्य व सीता यांच्या संवादातून तो प्रसंग जसा आपल्यासमोर उभा राहतो. तशी सीतेची शोकात्मक अवस्थादेखील आपल्यासमोर उभी राहाते.

अध्यात्म रामायणातील रसपरिपोष

घटना, प्रसंग, व्यक्तिचित्रण या निमित्ताने ‘अध्यात्म रामायण’ या चरित्रपर ग्रंथात वीर, करुण, शृंगार, शांत, भक्ती इ. रसांचा परिपोष झालेला दिसतो व त्या रसपरिपोषामुळेच हे चरित्र वाचनीय झालेले आहे.

वीररस

राम हा शूरवीर होता. म्हणूनच वनवासात असताना अनेक जंगली श्वापदे तसेच राक्षसगण यांच्याशी युद्ध करून तो निर्भयपणे जंगलात राहत होता. तसेच अनेक ऋषी, मुनी यांच्या आश्रमातील यज्ञांमध्ये अडथळे आणणाऱ्या राक्षसांनादेखील रामाने ठार मारलेले होते. वनामध्ये एखाद्या सिंहाने आपले राज्य करावे, तसे राम हा आपल्या वीरश्रीयुक्त पराक्रमाने वनात संचार करित होता. असे सांगून महाराज पुढील शब्दांत रामाच्या वीरत्वाचे वर्णन करतात...

‘नव्हे गांडू शूर रणी ।

सिंह खरा राम वनी ॥१ ॥

भित्र्यासी न घडे ही करणी ।

बडबडू नका व्यर्थ वाणी ॥२ ॥’^{३१}

पोकळ गप्पा मारणाऱ्यांना रामासारखा पराक्रम करता येणार नाही. जे भित्रे आहेत त्यांच्या हातून तर अशी पराक्रमाची करणी घडणारच नाही. यांसारखे वर्णन रामाच्या वीरश्रीचे दर्शन घडविते.

रामाप्रमाणेच हनुमंताच्या पराक्रमाचे वर्णन महाराज करतात. रामाने सीतामाईच्या शोधकार्याची जबाबदारी आपल्यावर सोपविलेली आहे. या एका विचारामुळेच हनुमंत आनंदित होऊन लंकेकडे प्रयाण करण्याची तयारी करतो. त्या हनुमंताच्या पराक्रमाचे, शूरत्वाचे वर्णन करताना वीररसाचा परिपोष झालेला दिसतो. महाराज लिहितात,

‘राम गृह्य कळे हे अति तयाला ।

त्या वीर भक्त हनुमंताला ॥१ ॥

देही तो उदार शूर असे भला ।

त्वरीत निघाला राम कार्या ॥२ ॥

गगन गिळू पाहे शूर असे भला ।

लागी सरसावला सीता शुद्धी ॥३ ॥

सर्वापुढे चाले असे तो एकला ।

म्हणे सीता शुद्धीला करीन मीच ॥४ ॥’^{३२}

‘गगन गिळू पाहे शूर असे भला’ या एका पंक्तीमधून महाराज हनुमंताचे वीररसपूर्ण व्यक्तिमत्त्व सहज वाचकांच्यापुढे उभे करतात.

करुणरस

रामाच्या वियोगाने दशरथाचा होणारा मृत्यू, राम-लक्ष्मण-सीता यांनी वनवासात जाणे, रावणाकडून सीतेचे अपहरण होणे, ‘अपवादा’मुळे शेवटी ही सीतेला एकटीला वनवासात जावे लागणे इत्यादी प्रसंग अध्यात्म रामायणा मधील करुण रसाचा ‘परमोच्च बिंदू’ आहेत.

राजविलास सोडून राम अरण्यात जातात. त्यावेळच्या त्यांच्या वैराग्यशील वृत्तीचे करुणरसपूर्ण वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘जटा मुगुट शोभे शिरी । अंगी विभूत साजिरी ॥१ ॥

भोजपत्र परिधान । उदास वृत्ती हिंडे वन ॥२ ॥’ ^{३३}

रावण वधानंतर राम-लक्ष्मण-सीता-हनुमंत अयोध्येत येतात. काही कारणाने सीतामाईना राम परत वनवासात सोडतात. त्या वेळी सीतामाईचे अरण्यरुदन इतके करुणरसपूर्ण चित्रित केलेले आहे की वाचकदेखील क्षणभर स्तब्ध होतो.

सीता अरण्यात रात्रंदिवस एकटीच रडत फिरत होती. तिचं रडणं बघून, तिचे हाल बघून पशू - पक्षी देखील रडू लागले. महाराज वर्णन करतात.

‘कोमल ती सीता एकली त्या वनी ।

रुदन रात्रंदिन करीतसे ॥ १ ॥

पशुपक्षी रडू लागले ते तीही ।

दुःखे फुटु पाही मेदिनी त्या ॥ २ ॥’ ^{३४}

भक्तिरस

महाराजांनी लिहिलेल्या रामचरित्राचे नावच मुळात ‘अध्यात्म रामायण’ असे आहे. त्यामुळे त्यात भक्तिरसाची प्रचिती येणे स्वाभाविक आहे. सीतेच्या शोधासाठी लंकेकडे चाललेल्या हनुमंतावर अनेक संकटे कोसळतात. पण रामचरणावर असलेल्या भक्तीमुळेच तो त्या संकटांमधून तरू शकला असे सांगताना महाराज लिहितात,

सीतेचा शोध घेण्यासाठी चाललेल्या हनुमंताचे सर्वध्यान श्रीराम चरणावर लागले होते. रामाच्या आठवणीने हनुमंत इतका व्याकूळ होऊन जात असे की, तो प्रवासात अनेक ठिकाणी रामाच्या आठवणीने बेशुद्ध पडला. अनेक संकटे त्याच्या मार्गात आली, पण सीतेचा शोध घेण्याचे रामाला दिलेले वचन पूर्ण करून त्याने दाखविले.

‘ निष्ठा ती न ढळे त्या ज्या सेवकाची ।

निष्ठा पक्की त्याची येती विघ्ने ॥१ ॥

अशा सेवकाची सद्भाविकाची ।

ती स्वामी यशाची उभारी गुढी ॥२ ॥' ^{३५}

रावणवध करून लंकेवर विजय मिळवून राम अयोध्येत येतात. त्या वेळी अयोध्यावासी रामाचे जे भक्तीपूर्ण अंतःकरणाने स्वागत करतात. त्याचे वर्णन म्हणजे भक्तिरसाचा परमोत्कर्ष आहे. त्या सोहळ्याकडे भक्तिरसाचा उत्कर्ष बिंदू म्हणून आपण बघू शकतो. श्रीरामाच्या स्वागताचे वर्णन करताना महाराज लिहितात... 'अयोध्येत श्रीराम आले. तेव्हा अयोध्येच्या जनात मोठी आनंदाची गजबज उडाली. स्त्रिया एकीपुढे एक धावू लागल्या. बालक आनंदाने आरोळ्या देऊ लागले. मानसे उड्यावर उड्या घेऊन रामाकडे धावपळ करू लागली. अशी एकच गर्दी रामदर्शनाची झाली. मार्गी चंदन सडे टाकले. गुढ्या, तोरणे उभारली. ऋषीमुनींनी रामास समुद्रजलाने स्नान घातले. अयोध्येच्या गादीवर बसविले. भरत, शत्रुघ्न, कौसल्या यांना आनंद झाला.

' आज श्रीराम राजा हा झाला ।

वैशाख शुद्ध पंचमीला ॥१ ॥

बहु सुख झाले राम प्रजेला ।

भरत शत्रुघ्न जाती आनंदाला ॥२ ॥

कौसल्या मातेने पाक तो केला ।

राम भोजनी संतोषविला ॥३ ॥

रामलक्ष्मणे नमस्कार केला ।

माता ओवाळती श्रीरामाला ॥४ ॥

भाट बहुत गर्जती । रामराया स्तुती करिती ।

ऋषी मुनी ही स्तविती । भाविक भक्त आराधिती ॥५ ॥' ^{३६}

संत आणि भक्ती यांचा संबंध अन्योन्य असा आहे. जो संतांच्या चरणांची भक्ती करतो, संत विचारांवर श्रद्धा ठेवून जीवन जगतो, त्याच्या आयुष्यातील दुःखे, संकटे नष्ट होतात. त्या व्यक्तीला सुख, समाधान, विजयश्री मिळते. हा पारंपरिक संत चरित्रातील विचार

या संदर्भात महत्त्वाचा आहे. या संदर्भात महाराज म्हणतात. रामाला यश मिळाले. कारण रामाच्या ठिकाणी संतांबद्दल भक्तिभाव होता.

‘ संतकृपा बालपणी । जय होय त्रिभूवनी ॥१ ॥

लव कुश भाग्यवंत । संत लाभ जय होते ॥२ ॥’ ^{३७}

शांतरस

सर्व रसांचा राजा म्हणून शांतरसाचा उल्लेख केला जातो. स्थितप्रज्ञ व्यक्ती आणि शांतरस यांचे नाते जवळचे आहे. सीतेच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या ठिकाणी ही अनुभूती येते. रामाने सीतेला अरण्यात सोडून दिल्यावर सीतेच्या मनाची अवस्था शोकपूर्ण होते. पण वाल्मिकीसारख्या स्थितप्रज्ञ ऋषीमुनींच्या आश्रमामुळे तिच्या मनाची शोकावस्था जाऊन सीतामाईना स्थिरबुद्धी प्राप्त होते. त्यामुळेच अरण्यातील कष्टप्रद वातावरणात आपली मुले लवकुश यांच्या सोबतीने शांतपणे ती जगू शकली.

‘सीतेचे दैव ते उदयासी आले ।

दर्शन त्या झाले महामुनी ॥१ ॥

शरीर कर्म संते सर्व सांभाळीले ।

अंतर्ज्ञान दिले सीते लागी ॥२ ॥’ ^{३८}

‘अंतर्ज्ञाना’मुळेच सीता आपल्या भावी आयुष्यातील घटना प्रसंग जाणून घेऊ शकली व त्यामुळेच ती पुढील जीवनाला स्थितप्रज्ञ वृत्तीने सामोरी जाऊ शकली असे वर्णन येते. येथे काही प्रमाणात शांतरसाचा आविष्कार होताना दिसतो.

चित्रमयता

‘अध्यात्म रामायणा’मध्ये महाराजांनी श्रीरामाच्या आयुष्यातील वर्णन केलेल्या प्रत्येक घटनेचे जसेच्या तसे चित्र वाचकांच्या पुढे उभे केले आहे. सीतेचा शोध, हनुमंत व रावण यांच्यातील संवाद, राम-रावण युद्ध, रणांगणावरील हनुमंताची आक्रमकता, सेतुबंधन, भरताने आपली माता कैकयी हिचा केलेला तिरस्कार, राम-भरत भेट, अयोध्यानगरीतील लोकांनी रामाचे केलेले स्वागत, सीता स्वयंवर इ. अनेक घटना-प्रसंगाचे वर्णन चित्रमय शैलीत

महाराजांनी केले आहे. ही चित्रमयता इतकी कलापूर्ण आहे की, रामचरित्रातील संबंधित प्रसंग जसेच्या तसे आपल्यासमोर उभे राहतात.

रावण वधानंतर हनुमंत आनंदाने उड्या मारतो, आपल्या सैन्यात चैतन्य निर्माण करतो. राम-लक्ष्मण यांना खांद्यावर घेऊन सीतामाईच्याजवळ नेऊन सोडतो. हे वर्णन वाचल्यावर राम-लक्ष्मणाला खांद्यावर घेऊन वायूमार्गाने जाणाऱ्या हनुमंताचे चित्र आपल्या नजरेसमोर उभे राहते. अशा या प्रसंगाचे चित्रण करताना महाराज लिहितात,

श्रीराम संतोष हनुमंते दिला ।

रामलक्ष्मणा खांदी घेई ॥५ ॥

हर्षे उडी देत येती स्वसैन्यांत ।

उल्हास हा होत राम सैन्यात ॥६ ॥

वधिता रावण संतोष तो झाला ।

अतिसुखा गेला रामचंद्र ॥७ ॥

सीता ती भेटली श्रीरामचंद्राला ।

आनंद तो झाला उभयता ॥८ ॥^{३९}

आपली माता कैकयी हिच्यामुळेच आपला प्रिय ज्येष्ठ बंधू रामाला वनवास भोगावा लागला. या विचारामुळे भरताच्या मनात अपराध्याची भावना निर्माण होते. जे राज्य मिळविण्यासाठी आपल्या आईने कपटकारस्थान रचले ते तिलाच द्यावे व आपण रामाकडे वनात निघून जावे असा विचार त्याच्या मनात येतो. अशाप्रकारे आपल्या आईचा तिरस्कार करणाऱ्या भरताचे जसेच्या तसे चित्र आपल्यासमोर पुढील अभंगाद्वारे महाराज उभे करण्यात यशस्वी होतात,

‘घे घे हे राज्य काही नको मला ।

बंधू श्रीरामाला सोडीना मी ॥९ ॥

त्याजीन हे राज्य सोडीन प्राणाला ।

बंधू वचनाला प्राण देईन ॥१० ॥’^{४०}

सीतेचा शोध घेण्यासाठी राम-लक्ष्मण अरण्यात कसे भटकत होते, गंगा, गोदा या नद्यांच्या काठावरून त्यांची भटकंती कशी सुरू होती, वाटेत जटायू, सुग्रीव, हनुमंत यांची भेट कशी झाली याची चित्रमय हकिकतच जणू महाराज आपल्यासमोर उभी करतात. अरण्यामध्ये भटकणाऱ्या रामलक्ष्मणाचे तंतोतंत चित्र पुढील अभंग वाचल्यावर आपल्यासमोर उभे राहते.

‘निघाला तो राम शोधितसे वन ।

शुद्धीसी लागून सीतेच्या ते ॥१॥

बंधु लक्ष्मण संगे तो घेऊन ।

रामे केले गमन गोदा तीरे ॥२॥’^{४१}

अध्यात्मरामायणाची लेखनशैली

‘अध्यात्म रामायण’ या चरित्र ग्रंथाचे लेखन करण्यासाठी मारुती महाराजांनी ‘अभंग’ या रचना प्रकाराचा वापर केलेला आहे. या ग्रंथात एकूण ८१ अभंग आहेत. रामचरित्रातील वेगवेगळ्या घटना प्रसंगांवर विषयानुरूप या अभंगाद्वारे महाराजांनी भाष्य केलेले आहे. दोन, चार व सहा चरणी अभंगाची ही रचना केली असून प्रत्येक चरणातील शेवटच्या स्तरावर यमक साधला गेला आहे. उदा.

‘यज्ञासी आरंभ केला ।

नरेंद्रा निरोप दिला ॥१॥

तुम्ही यावे या यज्ञाला ।

विश्वामित्रे निरोप धाडियेला ॥२॥’^{४२}

काही ठिकाणी शब्दांची पुनरुक्ती केल्यामुळे रचनेत कमालीची गेयता, नादमयता निर्माण झालेली दिसते. उदा. रावणाबरोबर युद्ध करण्याचे ठरल्यावर रामाच्या सैन्यात हर्ष निर्माण झाला. वानरसेना लंकेवर चाल करून जाण्यासाठी उत्सुक झाली होती. याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे येते.

‘मारु मारु आम्ही त्या दुष्ट रावण ते ।

उडवूं उठवूं शीर आम्ही आपुल्या हस्ते ।

जिंकू जिंकू त्या मंदोदरी पतीला ।

बैसवूं बैसवूं राम लंका गादीला ॥

करु करु घनघोर युद्ध तेची ते ठायी ।

दाखवूं दाखवूं शरीर बळ तेथेही ॥' ४३

मारु मारु, उठवूं, उठवूं, बैसवू, बैसवू, दाखवू, दाखवू या शब्दांच्या द्विरुक्तीमुळे गेयता, नादमयता साधली गेली आहेच व त्याचबरोबर राम सैन्यामधील स्फूर्ती ही आपणास दिसून येते.

रामायण हे एक महाकाव्य आहे. त्यामध्ये अनेक पिढ्यांची चित्रणे, निसर्ग वर्णने, कथा-उपकथा यांचे एक मोठे जाळे विणलेले आहे. पण 'अध्यात्म रामायण' या चरित्रग्रंथात महाराजांनी महाकाव्याचा हा व्यापक पट एकूण ८१ अभागांद्वारे 'संक्षिप्त' स्वरूपात सांगितलेला आहे. ही कथा संक्षिप्त असली तरीही परिपूर्ण आहे. हे त्यांच्या लेखनशैलीचे वैशिष्ट्य म्हटले पाहिजे. याची प्रचिती अनेक ठिकाणी येते. उदा. रावणाचा वध करून रामाचे अयोध्येस येणे व कालांतराने सीतेला जनअपवादाने पुन्हा वनवासात जावयास लागणे हे प्रसंग रामायणामध्ये विस्तृत केलेले आहेत. पण महाराज मात्र केवळ सहा चरणी अभागातून तो भावपूर्ण प्रसंग पूर्ण स्वरूपात मांडतात,

'ऐसी गहन ही देह कर्म गती ।

सीताराणी वरती आली असे ॥१॥

देहाचे प्रारब्ध सुटेना निश्चिती ।

अवतारावरजी गाजतसे ॥२॥

जन अपवाद हा तो नव्हे बरा ।

धड वेड खरा करी तो हा ॥३॥

जन हे सत्यासी म्हणताती बुरा ।

त्रास दिला खरा सीता जने ॥४॥' ४४

'सीतास्वयंवरा'नंतर राम, सीता, अयोध्येत येतात. दशरथ राजाच्या मनात रामाचा राज्याभिषेक करावा असा विचार येतो. रामाचा राज्याभिषेक होतो. मंथरा कैकयीचा बुद्धिभेद करते. परिणामी कैकयी दशरथाकडून रामाला वनवास व भरताला राजगादी मागून घेते. हा

प्रसंग मूळ रामायणात विस्तृत असा आहे. पण महाराजांनी अत्यंत संक्षिप्त स्वरूपात या प्रसंगातील नाट्यमयता चित्रित केलेली आहे.

उदा. 'पुण्याचे हे पाप कैसे होते झाले ।
विघ्न उद्भवले राम कार्या ॥१ ॥
कैकयीने पहा कपट मांडले ।
भाग्य हे बुडाले दशरथाचे ॥२ ॥
दशरथ राजे हे स्त्री आधीन झाले ।
महादुःख झाले अयोध्या जना ॥३ ॥
श्रीरामचंद्र हे वनवासा गेले ।
दशरथा आले मरण ते ॥४ ॥' ^{४५}

अशा प्रकारे रामायणासारखे महाकाव्य केवळ ८१ अभांगांमध्ये मोठ्या कौशल्याने बांधण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे. कालसंबद्ध असणारा रामायणातील कथात्मक अनुभव 'काव्यात्मक', 'अभांगात्मक' अनुभूतीच्याद्वारे वाचकांच्यापर्यंत पोहचविण्यात महाराजांची लेखनशैली यशस्वी झाली आहे.

अलंकार

काव्याचे सौंदर्य अलंकारामुळे प्रतीत होते. महाराजांनी लिहिलेले 'अध्यात्म रामायण' हा चरित्र ग्रंथ त्यातील काव्यालंकारामुळे वाचनीय व श्रवणीय झालेला दिसतो. उदा. राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यांच्या पराक्रमाचे वर्णन करताना उपमा, अलंकार सहजच साधला गेलेला दिसतो. राम व त्याच्या बंधूंच्या पराक्रमाचे साधर्म्य समुद्राच्या पाण्याच्या विशालतेशी, अग्नीच्या दाहकतेशी, वायुच्या गतिमानतेशी महाराजांनी दाखवून दिले आहे.

'समुद्राचे पाणी जैसे मापवेना ।
हाती धरवेना अग्नीस ते ॥१ ॥
वायुची ती होडी जैसी बांधवेना ।
नृपा जिकवेना श्रीराम हा ॥२ ॥
बहुत सुंदर रूप दिसे साचे ।

बंधु या रामाचे चार ही ते ॥३ ॥

कानात कुंडल मुगुट मोत्याचे ।

राज चिन्ह दिसे रूपी अंगी ॥४ ॥’^{४६}

‘सार’ अलंकाराचेही दर्शन इथे घडते. जेथे गुणांचे उत्तरोत्तर आधिक्य वर्णिले जाते. तेथे हा अलंकार होतो. रामाने आपले वडील दशरथ यांनी कैकयीला दिलेल्या वचनाचे पालन केले म्हणून ते वनात गेले. त्यामुळे त्यांच्या कुळाची कीर्ती वाढली. गो धर्माचे पालन त्यांनी केले. साधूमुनींच्या आश्रमांचे रक्षण केले. संतांच्या सेवेसाठी कष्ट सोसले, या सर्वांचा परिणाम असा झाला की राम ब्रह्मानुभवी झाले. इथे उत्तरोत्तर रामाच्या सद्गुणांचे अधिक्य कसे वाढत गेले हे दाखवून महाराजांनी ‘सार’ अलंकार साधल्याचे दिसते.

‘प्रभु वना गेले । कैकयी वचने-प्रभु वना गेले ॥५ ॥

कुळकिर्तीसी वाढविले । अवतार सार्थक केले ॥६ ॥

गो धर्माचे पालन केले । साधु आश्रम रक्षिले ॥७ ॥

संत सेवे कष्ट केले । राम ब्रह्मानुभवी झाले ॥८ ॥’^{४७}

प्रबोधन

मारुती महाराज हे समाजसुधारणावादी विचारसरणीचे संत होते. त्यामुळेच अध्यात्म चिंतन, संत विचारांचे संस्कार व समाजप्रबोधन ही त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागील त्रिसूत्री होती. त्यामुळेच ‘अध्यात्म रामायण’ या ग्रंथातून ते जसे रामचरित्र सांगतात, त्याचबरोबर समाज प्रबोधनदेखील करतात.

मंथरेच्या वाईट सल्ल्यामुळे कैकयीची बुद्धी फिरली. तिने कपटाने दशरथाकडून वर मागून घेऊन रामाचे राज्य काढून घेतले व रामाला वनवासाला पाठविले. या प्रसंगातून मंथरेसारखा दुर्जनांचा संग कुणालाच नको असे महाराज सांगतात. कारण तिच्यामुळे दशरथ, राम, सीता, कौसल्या, शत्रुघ्न व अयोध्यावासीयांना दुःख सोसावे लागले. तद्वतच सामान्यजनांना देखील या मंथरा प्रवृत्तीच्या लोकांचा त्रास होऊ शकतो म्हणून अशा मंथरा प्रवृत्तीपासून आपण नेहमीच दूर असावे असा समाजप्रबोधनपर सल्ला महाराज इथे देतात.

कैकयीने रामास छळले. वनात पाठविले, पण यामुळे रामच वैभवाला गेले असे महाराज सांगतात. सज्जनांची निंदा झाल्याने सज्जनांची वाढ होते. म्हणजे त्यांची कीर्ती दिगंतराला जाते असे महाराज सांगतात. त्यामुळेच रामकथेला हजारो वर्षे होऊन गेली असली तरी आजही कैकयीचे नाव निघताच तिच्याविषयी द्वेष प्रकट केला जातो व रामासमोर आपण नतमस्तक होतो. सज्जनांना विरोध करणारे 'स्वघातच' करून घेतात असे महाराज सांगतात.

'जे जे निंदा दुर्जन करी। सज्जन शुद्धि ती अंतरी ॥१ ॥

कैकयीची बोहरी होत। निंदक स्वइच्छे स्वघात ॥२ ॥' ^{४८}

श्रीरामाजवळ सज्जनपणा, अध्यात्मपणा हे गुण असल्यामुळेच कैकयीच्या त्रासापासून निंदेपासून राम जरा ही विचलित झाले नाहीत, तर आपल्या सात्त्विक आचरणाने, उदासवृत्तीने संकटांवर त्यांनी मात केली. तद्वत आपण सामान्यजनांनी संसार कर्म करीत असताना वरील सद्गुणांचा अंगिकार केला तर आपल्या आयुष्यातदेखील समाधान प्राप्त होईल, असे महाराजांचे सांगणे आहे. नर देहाला येऊन कसे जगावे हे महाराजांनी पुढील अभंगातून सांगितले आहे.

'मागे कीर्ती, उरे ज्याची। ही संसार करणी त्याची ॥१ ॥

मागे कीर्ती नुरे ज्याची। पशु नेमे करणी त्याची ॥२ ॥

कीर्ती उरे महात्म्याची। आध्यात्मिक ज्ञानीयाची ॥३ ॥' ^{४९}

वालीचा, रावणाचा नाश हा वाईट विचार, संगतीमुळे झाला. त्यामुळे सामान्य जनांनी नेहमी वाईट मार्गापासून दूर राहावे. तरच व्यक्तीचे व समाजाचे स्वास्थ्य टिकून राहिल असा विचार सांगून महाराज समाजप्रबोधन करताना दिसतात.

समारोप

या ग्रंथात अत्यंत संक्षिप्त स्वरूपात श्रीरामाचे चरित्र महाराजांनी सांगितले आहे. रामाच्या चरित्रातील चत्मकारिक घटनाप्रसंगाना महाराजांनी फाटा दिलेला आहे. रामाच्या चरित्राद्वारे समाजाला अध्यात्मज्ञानाची ओळख करून दिलेली आहे. हे चरित्र म्हणजे रामचरित्राचे सारामृतच आहे असे वाटते.

श्रीकृष्ण चरित्र

प्रस्तावना

श्रीसंत मारुती महाराज माकनेकर यांनी 'महाभारत' 'भागवत' या ग्रंथावर आधारित 'श्रीकृष्ण चरित्र' हा छोटेखानी चरित्रपर ग्रंथ लिहिलेला आहे. गद्य व पद्य या दोन्ही रचना पद्धतींचा वापर महाराजांनी केलेला आहे. 'अभंग' या रचना प्रकाराचा अवलंब करून प्रसंगानुरूप ९१ अभंगांची रचना करून मुळातच व्यापक असणारे श्रीकृष्ण चरित्र अत्यंत कलात्मकपणे संक्षिप्त स्वरूपात मांडले आहे. नऊ व्याख्यानामध्ये सांगितलेले असून ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे.

व्याख्यान १ ले 'कृष्णजन्म'

या व्याख्यानामध्ये कृष्णजन्मावेळची स्थिती, कंसाचा आपल्या नगरीतील लोकांवरील अत्याचार, वासुदेव-देवकी यांना कारागृहात कंसाने बंदिवान करणे, यासारख्या पारंपरिक कृष्ण चरित्रातील गोष्टी महाराज इथे सांगतात. त्याचबरोबर ब्रह्मानुभूती व्यक्ती जन्माला येण्यासाठी तशी ओढ आपल्याला लागली पाहिजे असा विचार महाराज इथे मांडतात. अशी ओढ मथुरा व गोकुळ नगरीतील लोकांना लागली होती म्हणून श्रीकृष्णाचा जन्म झाला असे सांगून महाराज म्हणतात,

'भूमंडळासी देव आले ।

भक्तांचे वचन सत्य झाले ॥१॥

क्षत्रीय कुलासी आनंदविले ।

देवकी गर्भासी श्रीभगवान आले ॥२॥

विश्व अंधारे सहज गेले ।

गोकुळी श्रीभगवान प्रगटले ॥३॥'^{५०}

श्रीकृष्णाच्या जन्मामुळे विश्वातील संकटांचा नाश झाला (विश्वअंधार नष्ट झाला) असे सांगून महाराज श्रीकृष्णाच्या जन्माचे सामर्थ्य विशद करतात.

व्याख्यान २ रे - गोपी व श्रीकृष्ण

या व्याख्यानामध्ये महाराजांनी गोपी श्रीकृष्णाशी किती एकरूप झाल्या होत्या, त्यांनी आपले सर्व विषय श्रीकृष्णाला कसे अर्पण केले होते, त्या ब्रह्मरूप कशा होऊन गेल्या हे सांगितले आहे. श्रीकृष्णाच्या ध्यानाची ज्यांना आवड लागते, ते ब्रह्मरूप होऊन जातात असे सांगून महाराज श्रीकृष्णाच्या चरित्रातील आध्यात्मिक सामर्थ्य व्यक्त करतात.

‘विषयप्रेमे सदा चिती ।

विषयानंदे आठविती ॥१॥

तेणे कृष्ण साक्षात्कार होती ।

शुद्ध झाली आत्मअनुभव स्थिती ॥२॥’^{५१}

अशा शब्दांत गोपींचे श्रीकृष्ण ध्यान व त्यातील त्यांची तन्मयता प्रकट करतात.

व्याख्यान ३ रे - गोपाळ व श्रीकृष्ण

या व्याख्यानामध्ये महाराज गोपाळ व कृष्ण यांच्या क्रीडांचे वर्णन करतात. आरोग्य सुदृढ होण्यासाठी श्रीकृष्ण चरित्र किती उपयुक्त ठरू शकते हे पटवून देतात. गोपाळ आपले गोपालनाचे कर्म करित श्रीकृष्णाचा आठव करू लागले. त्यांना वेद, श्रुती, स्मृती यातील कशाचीही माहिती नव्हती. आपले कर्म करित श्रीकृष्णावर भाव ठेवून राहणे, एवढेच त्यांना माहित होते. त्यामुळेच त्यांना ‘ब्रह्मप्राप्ती’ झाली असे सांगून भक्तीचे सामर्थ्य महाराज कथन करतात.

‘गोपाळ फार जोरदार । ताकद त्यांची अपरंपार ॥१॥

तैसाचि त्यांचा साक्षात्कार । साक्षात्कार फार होय जोरदार ॥२॥’^{५२}

व्याख्यान ४ थे - ‘गुरूगृही वास’

या व्याख्यानामध्ये महाराज श्रीकृष्णाला विद्यार्जनासाठी गुरूगृही जावे लागले हे सांगून सद्गुरूंचे महत्त्व विशद करतात. सद्गुरूमुळेच व्यावहारिक व आध्यात्मिक जीवन सफल होते असे सांगून महाराज म्हणतात,

‘शिष्यासी गुण देती ।

प्रापंचिक कला शिकविती ॥१॥

आपल्या सेवे ब्रह्म प्राप्ती ।

करून दाखविती शिष्याप्रती ॥२॥’^{५३}

पुढे श्रीकृष्णाने गुरुगृही केलेली सेवा विशद करून श्रीकृष्णाच्या परमेश्वरी व्यक्तित्वाचे मानवी करण करतात.

व्याख्यान ५ वे : कंसमर्दन

या व्याख्यानामध्ये महाराज कंसाची कपटी, स्वार्थी राक्षसीवृत्ती यांचे वर्णन करतात. श्रीकृष्णाने बुद्धी, युक्ती व चातुर्य यांच्या साहय्याने कंसमर्दन कसे केले याचे वर्णन केलेले आहे. कंसमर्दन करून आपल्या पराक्रमाचे दर्शन घडविणाऱ्या श्रीकृष्णाने सर्वाना कसा आनंद दिला याचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘वैरी मारुनी सुखी झाला ।

देवकी मातेसी आनंद झाला ॥१॥

उग्रसेन राज्यासनी बैसविला ।

मथुरा नगरीस आनंद झाला ॥२॥’^{५४}

व्याख्यान ६ वे : श्रीकृष्ण दिग्विजय

या व्याख्यानामध्ये महाराज श्रीकृष्णाच्या दिग्विजयाचे वर्णन करतात. पण त्याचबरोबर तटस्थपणे श्रीकृष्णाच्या व्यक्तिमत्त्वातील मर्यादादेखील सांगतात. रणांगणामध्ये देहबल महत्त्वाचे असते. ते कृष्णाकडे नव्हते म्हणून त्याने भीमाचे साहाय्य घेऊन जरासंधाला मारले. देहाचे शूरत्व हे महत्त्वाचे आहे, असे सांगताना महाराज लिहितात...

‘देह बलाविण नव्हे राजकर्म । जरी आत्मज्ञानी झाला बले अपूर्ण ॥१॥

चमत्कारे न मिळे राज्यारोहण । देहाचे शूरत्व दाविल्यावाचून ॥२॥’^{५५}

पुढे श्रीकृष्णाने साम, दाम, दंड, भेद या राजकारण नीतीचा वेळप्रसंगानुसार वापर करून सर्वत्र आपले राज्य स्थापिले असे सांगताना महाराज म्हणतात -

‘एका काळी भरत खंडाचे । बहू भाग्य होते साचे ॥१ ॥

अर्जुन गोविंद या अर्थाचे । द्विपांतरी नांव गाजे साचे ॥२ ॥’

व्याख्यान ७ वे : हनुमंतास श्रीराम दर्शन

या व्याख्यानातून महाराजांनी श्रीकृष्ण व श्रीराम ही एकाच भगवंताची दोन रूपे आहेत असे सांगितले आहे. तसेच हनुमंत व गरूडाच्या निमित्ताने शिष्याजवळ आपल्या गुरूविषयी अभिमान कसा असावा हे दाखवून दिले आहे.

‘जो स्वामीचा धरी अभिमान । अन्य स्वामीचे न करी स्तवन ॥१ ॥

त्यासीच साधे अनुभव खूण । या नाव एकविध शिष्यगण ॥२ ॥’^{५६}

व्याख्यान ८ वे : अनिरुद्ध उखा विवाह

या व्याख्यानातून महाराजांनी बाणासूराची कन्या उखा व श्रीकृष्णाचा नातू अनिरुद्ध यांच्या विवाहाची कथा सांगितलेली आहे. बाणासूराचे आपल्या मुलीविषयी असणारे प्रेम दाखवून देतात. त्याचबरोबर आपल्या नातवाला शत्रूच्या तावडीतून सोडविणाऱ्या कृष्णरूपी आजोबाचे प्रेमळ चित्र महाराज इथे उभे करतात. या संदर्भात ‘ज्याचा अंतरात्मा शुद्ध असतो, त्याला होणारे स्वप्न साक्षात्कार सत्यामध्ये उतरत असतात’. हा महाराजांनी सांगितलेला विचार महत्त्वाचा वाटतो. हा आपला विचार महाराजांनी पुढील शब्दांत मांडला आहे.

‘नसे हेतू ज्या संसाराचा ।

अयचित्त व्रते भाव ज्याचा ॥१ ॥

माया विरहित आत्मा त्यांचा ।

वासनाविरहित साक्षात्कार ज्यांचा ॥२ ॥

तोचि महात्मा पवित्र साचा ।

भुलविला तरी न ये मायेवरी वाचा ॥३ ॥’^{५७}

व्याख्यान ९ वे : श्रीकृष्णाचे निजधामास गमन

या व्याख्यानामध्ये महाराज श्रीकृष्णाच्या यादव वंशात जन्म का झाला हे सांगतात. त्याचबरोबर श्रीकृष्णाच्या चरित्राचे मोठेपण सांगितले असून सामान्य माणूस नियतीच्या पुढे कसा हतबल होतो हेही दाखवून दिले आहे. नियतीमुळे श्रीकृष्णाला देखील हतबल होऊन आपल्या यादव वंशाचा नाश स्वतःच्या डोळ्यांनी बघावा लागला हे सत्य आहे. श्रीकृष्णाचे वचन पाळले नाही म्हणून यादव वंशाचा नाश झाला. हे सांगताना महाराज लिहितात.

‘स्वमने मातले ।

यादव कूळ बुडाले ॥१॥

सज्जनासी छळिले ।

कृष्ण वचन मोडिले ॥२॥’^{५८}

श्रीकृष्ण चरित्राची कथा ही सर्वसामान्य लोक संसाररूपी भवसागरातून तरून जावेत, त्यांचे आयुष्य सुखी समाधानी व्हावे. या उद्देशानेच आपण सांगितली आहे, असे महाराज नम्रपणे सांगतात.

‘उपदेशालागी हे शब्द कहाणी ।

जीव ताराया पाहिजे प्रत्यक्ष तो मुनि ॥१॥

अध्यात्म योगी या वाचून न तरे कोणी ।

प्रत्यक्ष जिवंत महात्मा तोचि तारे जगमुनी ॥२॥

जैसा आहे पुराणी तैसे लिहिले लेखणी ।

नव्हे माझी वाणी पदरची लेखणी ॥३॥

अनादि आली कथा लिहिलेली पुराणी ।

तेच म्यां वर्णिली राग मानूं नका कोणी ॥४॥’^{५९}

श्रीकृष्ण चरित्रातील व्यक्तिचित्रणे

१. श्रीकृष्ण जन्माची पार्श्वभूमी

कृष्णजन्मावेळी कंसाने सूड बुद्धीने देवकी वासुदेव यांना कारागृहात डांबले होते. कंसाच्या अत्याचाराने जनता देखील त्रस्त झाली होती. याचे चित्रण करताना महाराज लिहितात.

‘कंसाने त्रासविले ।

गोकुळच्या जना त्रस्त केले ॥

त्या दुःखे ईश्वरा ते आठविले ।

म्हणून ते ब्रह्म साक्षात्कारा गेले ॥१॥’^{६०}

२. श्रीकृष्णाच्या जन्मातील अद्भुतरम्यता

कंसाच्या त्रासाला कंटाळलेली जनता सदैव परमेश्वराच्या नामस्मरणात रमली होती. परमात्म्याने आपली या छळवादातून सुटका करावी. या सततच्या विचाराने त्यांचा ‘भाव देहबुद्धीच्या पलीकडे गेला’. त्यांना साक्षात्कार होऊ लागला की, ‘मी परमेश्वर, तुमच्या हृदयी आलो आहे । तुम्ही भिऊ नका । मी तुमची सर्व संकटे निवारण्यास्तव देवकीच्या गर्भाला लवकरच येत आहे. हे तुमच्या अंतर - आत्म्याच्या अनुभवावरून सत्य माना बरे!’ साक्षात्काराच्या या उद्गारतून श्रीकृष्ण जन्माची पार्श्वभूमी महाराज सांगतातच. पण त्याचबरोबर श्रीकृष्णाच्या जन्मातील अद्भूतपणाही व्यक्त करतात.

‘ब्रह्म साक्षात्कार झाला ।

गोकुळच्या जना भाव फळला ॥१॥

आत्मा हृदयी बोलू लागला ।

मी येतो देवकी गर्भाला ॥२॥’^{६१}

कारागृहात श्रीकृष्णजन्म झाल्यावर त्या जन्माचं वर्णन करताना महाराज लिहितात...

'भूमंडळासी देव आले ।

भक्ताचे वचन सत्य झाले ॥१॥

क्षत्रीय कुलासी आनंदविले ।

देवकी गर्भासी श्रीभगवान आले ॥२॥

विश्व अंधारे सहज गेले ।

गोकुळी श्रीभगवान प्रगटले ॥३॥' ६२

३. खोडकर स्वभावाचा श्रीकृष्ण

श्रीकृष्णाच्या खोडकर स्वभावामुळे गोकुळातील गोप, गोपी वैतागून जातात. दह्या - दुधाची, लोण्याची चोरी करणे, गाय वासरांना सोडून देणे, बाजाराला जाणाऱ्या गौळणींची मडकी फोडणे या कृष्णाच्या खोडकरपणाला गोकुळवासी कंटाळतात. आम्ही गोकुळ सोडून मथुरेला जातो, असं नंद यशोदेला सांगतात. यावर उपाय म्हणून मग नंद महाराज कृष्णाला गाई गुरे राखण्यासाठी दररोज वनात पाठवू लागतात. कृष्णाच्या या खोडकर लीलांचे समर्पक शब्दांत वर्णन करताना महाराज म्हणतात.

'गोकुळांत खोड्या करी हरी ।

म्हणोन नंद धाडी वनांतरी ॥१॥

गाई वळावया हरी ।

यशोदा दे शिदोरी शिरी ॥२॥' ६३

वनात गेल्यावरही श्रीकृष्ण गप्प बसत नसे. सर्व बालगोपालांना बरोबर घेऊन विविध प्रकारचे खेळ करी. त्यामुळे बालगोपालांना चांगलाच व्यायाम मिळे. दहीकाल्याचे खाणपिणं भरपूर होऊन जात असे, याचा परिणाम म्हणून कृष्णाबरोबर क्रीडा करणारे बालगोपाल बळकट शरीराचे बनून जात असत. याचं वर्णन करताना महाराज लिहितात...

‘तत्त्वज्ञ हा वनमाळी ।

शरीर व्यायामास्तव खेळ करी ॥१ ॥

बहू नाचवी पोरे वेळोवेळी ।

दमावर दम घेवोनी खेळ खेळी ॥२ ॥’ ६४

४. गुरुगृही विद्यार्जन करणारा श्रीकृष्ण

नंद यशोदा यांनी बलराम, श्रीकृष्ण यांना संदिपनी ऋषींच्या आश्रमामध्ये ठेवले. गुरुगृही गाई सोडणे, बांधणे, गाईगुरांचे गोठे साफ करणे, भयंकर डोंगर - दऱ्यातून पाणी आणणे, आसन विणणे, कांबळ बनविणे इ. अनेक कामे इतर मुलांच्या बरोबर श्रीकृष्ण व बलराम करित असत, असे सांगून महाराज श्रीकृष्णासारख्या देवत्वाचे वलय लाभलेल्या व्यक्तिमत्त्वाचे सामान्यीकरण करतात.

श्रीकृष्ण, बळीराम, सुदामा या शिष्यांनी गुरुगृही चांगल्या प्रकारे सेवा केली. संदिपनी मुनींनीदेखील त्यांच्या सेवाभावावर प्रसन्न होऊन वेद-वेदान्त, राजविद्या, शस्त्र-अस्त्र विद्या, कर्म विद्या इ. विषयांचे त्यांना ज्ञान दिले. याचे वर्णन महाराजांनी पुढील शब्दांत केले आहे.

‘सेवा करोनी संतोषविले ।

गुरुगृही कृष्णे शिरीं सर्पण वाहिले ॥१ ॥

त्या सेवेनें गुरु अति संतोषिले ।

अनुभव जन्य ज्ञान तिघांसी दिधलें ॥२ ॥’ ६५

५. श्रीकृष्णाचे आध्यात्मिक सामर्थ्य

श्रीकृष्णाच्या देवत्वाची, त्याच्या आध्यात्मिक सामर्थ्याची ओढ महाराजांना सदैव लागलेली दिसते. म्हणूनच त्यांनी अनेक ठिकाणी श्रीकृष्णाचे मानवीकरण केले असले तरी त्याच्या आध्यात्मिक, अलौकिक जीवनाचे तितक्याच सश्रद्ध भाषेत वर्णन करण्याचा मोह महाराज टाळू शकत नाहीत असे दिसते. म्हणूनच श्रीकृष्णाच्या वास्तव्याने संदिपनी ऋषींचा आश्रम पुनीत झाला असे सांगताना महाराज लिहितात...

‘धन्य भूमि ते पावन ।

जेथे राहती आध्यात्मिक जन ॥१॥

जेथे लागले श्रीकृष्ण चरण ।

काय वर्णू मी त्या भूमीचे महिमान ॥२॥’ ६६

संदिपनीच्या पत्नीला म्हणजेच आपल्या गुरूमातेला श्रीकृष्ण तिच्या मृत झालेल्या पुत्रांचे दर्शन घडवून आणून तिच्या अस्वस्थ मनाला शांती प्राप्त करून देतो महाराज या कथेत श्रीकृष्णाच्या आध्यात्मिक सामर्थ्याचे अलौकिकपण व्यक्त करताना दिसतात.

‘कृष्णे गुरु अनुभव मिळविले ।

त्याचे सत्यत्व गुरु – आश्रमीच आले ॥१॥

संदिपान भार्ये पुत्र मोहे व्यापिलें ।

कृष्णें मेले पुत्र अनुभवी दाखविलें ॥२॥’ ६७

६. श्रीकृष्णाचा पराक्रमीपणा

श्रीकृष्ण ही व्यक्तिरेखा मुळातच पराक्रमी व मुत्सद्दी अशी आहे. संक्षिप्त स्वरूपात श्रीकृष्ण चरित्र सांगताना महाराजांनी कृष्णाचा पराक्रमीपणा प्रसंगानुसार चित्रित केलेला आहे. मथुरेला जात असताना श्रीकृष्ण अक्रूराकडून मथुरानगरी, कंसाचे सैन्य, सुरक्षा व्यवस्था, पहारेकरी इ. सर्वांची माहिती युक्तीने काढून घेतो. मथुरेत पोहचल्यावर कंस कपटाने कृष्णाला मारण्यासाठी सैन्य, मल्ल, ‘कोवल’ नावाचा हत्ती सोडतो. पण मोठ्या शूरत्वाने या सर्वांचा नाश करून श्रीकृष्ण कंसराजाच्या सिंहासनाकडे धाव घेतो व कंसाचा वध करतो. श्रीकृष्णाच्या या पराक्रमाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘जैसा कां वडनावळ आला ।

जैसा का सूर्य तेजे फाकला ॥१॥

जैसा का मेघ कडाडिले ।

तैसा वाटे तो त्या सभेला ॥२॥

जैसा सिंह उडी मारतो शेळ्याला ।

तैसा श्रीकृष्ण शिरला त्या सभेला ॥३ ॥' ६८

कंसाचा वध करून श्रीकृष्ण कैदखान्यात टाकलेल्या देवकी व वासुदेव यांना मुक्त करतो. उग्रसेन यांनाही बंधमुक्त करून त्यांचा राज्याभिषेक करून सिंहासनावर बसवितो. श्रीकृष्णाच्या पराक्रमाने सर्व मथुरावासी आनंदून जातात. सर्वत्र गुढ्या तोरणे उभी केली जातात. मार्गावर चंदनाचे सडे शिंपडून विविध रंगाच्या रांगोळ्या काढल्या जातात. श्रीकृष्णाचा सर्वत्र जयजयकार होऊ लागतो. याचे वर्णन करताना महाराज लिहितात...

'वैरी मारुनी सुखी झाला ।

देवकी मातेसी आनंद झाला ॥१॥

उग्रसेन राज्यासनी बैसविला ।

मथुरा नगरीस आनंद झाला ॥२ ॥' ६९

७. श्रीकृष्णाचे रुक्मिणीप्रेम

श्रीकृष्ण द्वारकेत आपली राजधानी स्थापितो. आपल्यावर मनस्वी प्रेम करणाऱ्या व विवाह करू इच्छिणाऱ्या रुक्मिणीस श्रीकृष्ण कौंडण्यपुरातून पळवून आणतो. त्याप्रसंगी शिशुपाल, वक्रदंत, रूक्मया यांच्याशी युद्ध करतो. रुक्मिणीवरील प्रेमांमुळेच श्रीकृष्णाला सर्वांशी लढावे लागले असे सांगून महाराज लिहितात.

'रुक्मिणी लोभे कौंडण्यपुराला ।

प्रभु झाला तरी स्त्री लोभें धावत आला ॥४ ॥' ७०

८. श्रीकृष्णाचे अनिरुद्ध प्रेम

श्रीकृष्णाची कीर्ती दिवसेंदिवस वाढत जाते. श्रीकृष्ण आपल्या शत्रूचा पराभव करून आपले राज्य सर्वत्र स्थापन करतो. या पराक्रमाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात...

'एके काळी भरत खंडाचे ।

बहू भाग्य होवे साचे ॥१ ॥

अर्जुन गोविंद या आर्याचे ।

द्विपांतरी नावं गाजे साचे ॥२ ॥' ^{७१}

अशा या श्रीकृष्णाचे आपला नातू अनिरुद्धावर फार प्रेम असते. अनिरुद्ध बाणासुराची कन्या उखा हिच्या प्रेमात पडतो. ही गोष्ट बाणासुराला कळताच तो अनिरुद्धाला पकडून कैदेत ठेवतो व श्रीकृष्णाला आव्हान देण्यासाठी सज्ज होतो. बाणासुराच्या सामर्थ्याचे वर्णन करताना महाराज लिहितात.

'सहस्र भुजा जिच्या पित्यासी ।

असती त्या बाणासुरासी ॥१ ॥

महा योद्धा तो शूर कापती त्यासी ।

तो उभा राहिला कृष्ण युद्धासी ॥२ ॥' ^{७२}

आपल्या नातवाला-अनिरुद्धाला बाणासुराने कैद करून ठेवलेले आहे. ही वार्ता कळताच श्रीकृष्ण आपले सैन्य घेऊन बाणासुरावर चालून जातो. बाणासुराचा पराभव करतो. शेवटी बाणासूर आपली कन्या उखा हिचा अनिरुद्धाशी विवाह लावून देतो. श्रीकृष्ण अनिरुद्ध व उखा यांना वाजत गाजत द्वारकानगरीत घेऊन येतो. या प्रसंगामधून श्रीकृष्णाच्या पराक्रमाचे त्याच्या शूरत्वाचे दर्शन महाराजांनी घडविले आहे.

गोपींची श्रीकृष्ण भक्ती

गोपींनी आपले सर्व विषय, भाव श्रीकृष्णाच्या चरणी अर्पण केले होते. त्यांचा भाव वेदांचा अभ्यास करणाऱ्याला देखील कळणारा नव्हता. इतकी व्यापकता त्यात होती. या भावाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात.

'आकाशाची व्याप्ती कळेना ।

सूर्याचे तेज मोजवेना ॥१ ॥

तैसा या गोपींचा भाव उमजेना ।

वेद श्रुतींच्या तर्का कळेना ॥२ ॥' ^{७३}

गोपींनी कृष्णाच्या चरणी अर्पण केलेला 'विषय' हा मुळातच पवित्र होता. त्यामुळेच त्यांच्या विषयाचे वर्णन ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम इ. संतांनी तसेच व्यास मुनीवर्य यांनी केले. गोपी साक्षात्कारी झाल्या होत्या. ब्रह्मवीद पदाला पोहोचल्या होत्या. 'ब्रह्मवीदाचे सर्व कर्म ब्राह्मवीद मानावे' असे गीता सांगते. याचा दाखला देऊन गोपींच्या ध्यासाचे, कृष्णभक्तीचे वर्णन करणे म्हणजे भगवद्गीतेचे पालन करण्यासारखे आहे, असे महाराजांना वाटते.

प्रत्येक गोपीच्या साक्षात्काराची कथा ही वेगवेगळ्या पद्धतीने सांगून श्रीकृष्ण भक्तीत रममान झालेल्या गोपींच्या भक्तीचे चित्रण महाराजांनी केली आहे. कोणा एका गोपीला श्रीकृष्णाचा ध्यास असा लागलेला असतो की ती आपली मुले, घरदार, गाई-म्हशी हे सर्व विसरून जाऊन श्रीकृष्ण ध्यानामध्ये एकटीच उभी राहते. सासू, पती तिचे शरीर हालवून तिला शुद्धीवर आणतात. मग तिला आपले कुटुंब दिसते. नंतर ती संसारातील कामे उत्तम प्रकारे करू लागते.

दुसऱ्या एका गोपीचा कृष्णध्यास वर्णन करताना महाराज सांगतात: चंद्र, सूर्याच्या उजेडात घरेदारे दिसतात. पण हिच्या हृदयात पडलेल्या उजेडात फक्त श्रीकृष्ण दिसू लागतो. राधेची स्थिती तर या सर्वांहून वेगळी होती. राधा रिकामा डेरा घेऊन त्यात रवी घालून घुसळू लागते. तेव्हा तिच्या घरचे लोक तिला श्रीकृष्ण ध्यानातून बाजूला काढतात. शुद्धीवर आणतात. तेव्हा ती डेऱ्यात दही टाकून घुसळण करू लागते. कुब्जा तर रात्री अपरात्री उठून 'कृष्ण कृष्ण' असे शब्द उच्चारित बसते.

महाराज सांगतात या सर्व गोपींना येत असलेला हा अनुभव साक्षात्काराचा होता. यासाठी त्यांना कोणत्याही वेदशास्त्रांचे श्रवण करावे लागले नाही. श्रीकृष्णाविषयीचा शुद्ध भाव, ध्यास, भक्ती त्यांच्या जवळ होता. या भावाचे वर्णन खालील शब्दांत महाराजांनी केले आहे.

‘या भावा कारणं ।
लाज भय शंकेचे निरसन ॥१॥
तरीच मिळे अनुभव खूण ।
नको बाई शब्द शहाणपण ॥२॥
कृष्णभाव आम्हासी एकाला ।
या भावे अनुभव साधिला ॥३॥
तो वाचे न बोलता चांगला ॥
जगी बोभारटा नको या अनुभवाला ॥४॥’^{७४}

श्रीकृष्णा सारख्या योग्याचे ध्यान, भक्ती गोपीना लागल्यामुळे त्यांचा संसार ब्रह्मरूप झाला असे सांगून श्रीकृष्णाच्या ध्यानाचे महत्त्व महाराजांनी सांगितले आहे.

हनुमंत व गरूड यांची गुरुभक्ती

गुरुची सेवा शिष्य करतो. गुरुच्या सेवेमुळे शिष्याला आत्मबल शक्ती मिळते. आपल्या गुरुची कोणी निंदा केली तर ती निंदा शिष्याला सहन होत नाही. शिष्य आत्मबल शक्तीच्या जोरावर त्या निंदकाला धडा शिकवितो. असा सांगून महाराज हनुमंत व गरूड यांची आपल्या स्वामीवर म्हणजेच राम व कृष्ण यांच्यावर असणारी निष्ठा दाखवून देतात.

हनुमंत कृष्ण नगरीत येतो. त्या ठिकाणी हनुमंत व गरूड यांच्यात गुरुच्या श्रेष्ठत्वावरून झगडा सुरू होतो. रामभक्त हनुमंत व कृष्णभक्त गरूड यांच्यातील झगडा महाराज संवादी शैलीतून दाखवितात. या दोघांची स्वामिनिष्ठा व भक्ती किती एकनिष्ठ होती, हे सांगताना महाराज लिहितात.

‘स्वामी अभिमाने भांडती ।
एकमेका हिरसा देती ॥१॥
स्वामी अभिमान दाखविती
ते अनन्यभक्त एकविध चित्ती ॥२॥’^{७५}

गरूड आपले स्वामी श्रीकृष्ण यांचे मोठेपण सांगताना म्हणतो, 'अहो! ज्या कृष्णरायाने गोपाळ गोपींचा उद्धार केला. असा प्रभू या जगात कोठे आहे बरे!' त्यावर हनुमंत आपल्या श्रीरामाचे मोठेपण विशद करताना म्हणतो, 'अरे ! माझा स्वामी श्रीरामराव पूर्ण ब्रह्म असून वेदोक्त नीती पालन करणारा, महाबलवान, ज्यांनी आर्यावर्त जिंकला. क्षणभर ही रणांत पाय मागे न टाकणारा असा तो होता बरे!'

अशा प्रकारे एकमेकांच्या स्वामींचे मोठेपण सांगत ते भांडू लागतात. त्या दोघांचे भांडण म्हणजे आपल्या गुरुचरणी असणाऱ्या एकनिष्ठ भक्तीचे दर्शन आहे. हा विचार महाराज इथे मांडतात. पुढे श्रीकृष्ण दोघांच्या भांडणात मध्यस्थी करून हनुमंतास श्रीरामरूपात दर्शन देतात. हनुमंताचे सर्व भाव शांत होतात. तो राम चरणी म्हणजेच कृष्ण चरणी वंदन करतो. गरूड व हनुमंत यांच्यात सख्य निर्माण होते. या प्रसंगाच्या निमित्ताने महाराज श्रीकृष्ण व राम ही एकाच भगवंताची दोन रूपे आहेत हे सांगून अद्वैत मताचा पुरस्कार करतात.

अहंकाराने यादव कुळाचा नाश

महाराज श्रीकृष्णाचे मोठेपण जसे सांगतात. तशाच प्रकारे त्याचे मानवीकरण करून त्याची हतबलता देखील दाखवून देतात. सामान्य माणूस जसा नियतीच्या पुढे हतबल होतो. तशा प्रकारे नियतीपुढे श्रीकृष्णालादेखील हतबल होऊन आपल्या यादव वंशाचा नाश स्वतःच्या डोळ्याने बघावा लागला. यादवांना श्रीकृष्णाच्या रूपाने पूर्ण ब्रह्म पिता व रूक्मिणीच्या रूपाने माता लाभली होती. त्यामुळे यादव वंशाला त्रैलोक्याचे वैभव मिळाले. परंतु हे वैभव त्यांना सांभाळता आले नाही. वैभवाच्या अहंकारामुळे ते इतरांना त्रास देऊ लागले. आपापसात भांडण करू लागले. याचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

'यादव भाग्य फुटले ।

आपापसात युद्ध पेटले ॥१॥

बांधवावरी बांधव चालले ।

एकमेकांचे प्राण घात केले ॥२॥'^{७६}

श्रीकृष्ण प्रभू असूनदेखील त्या यादव वंशाचा नाश झाला. तो हतबलपणे त्याला बघावा लागला हे सांगताना महाराज लिहितात.

‘झाला निरुपायी ।

प्रभु वंशा विषयी निरुपायी ॥१॥

निघाला अरण्यापायी ।

सूर्यास्त झाला होता पाही ॥२॥’^{७७}

कपटी स्वभावाचा कंस राजा

राक्षसीवृत्तीच्या कंसाने गोकुळच्या जनतेला त्रास द्यायला सुरुवात केली होती. त्याच्या छळाला कंटाळून कोणाचे साहाय्य घ्यावे, कोणाच्या आश्रयाला जावे असे प्रश्न पडले होते. कंसाच्या या छळाचे चित्रण करतांना महाराज लिहितात,

‘कंसाने त्रासविलें।

गोकुळच्या जना त्रस्त केले ॥’^{७८}

आपली बहीण व मेहुणा यांना त्याने तुरुंगात ठेवले होते, तर कृष्णाला मारण्यासाठी वेगवेगळ्या युक्त्या तो करीत असे. पण त्या सर्व वाया जात असत. त्याचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘मलीन बुद्धिने विचार करी ।

मग यश कोठें तयावरी ॥१॥

कृष्ण मारण्याचा विचार धरी ।

परि तो निष्फळ होय निरंतरी ॥२॥’^{७९}

धनुर्यज्ञाचे आयोजन कंस करतो व या यज्ञाचे निमंत्रण श्रीकृष्णाला देतो. या निमित्ताने श्रीकृष्णाला मथुरेत आणावे व कपटाने ठार मारावे असा विचार करून तो अंकुराला श्रीकृष्णास आणण्यास पाठवितो. श्रीकृष्ण मथुरेत येत आहे. हे कळताच शिपाई, मल्ल यांना कृष्णास

मारण्यास तयार राहावे अशी आज्ञा देतो, पण मनातून घाबरून जातो. कंसाच्या या द्विधा मनःस्थितीचे चित्रण करताना महाराज लिहितात.

‘आला आला वैरी आला ।

कंस राजा चिंतेत पडला ॥१॥

सावध रहा रे म्हणे तो मल्लाला ॥

वीर सज्ज करुनी यज्ञ मंडपी बैसला ॥२ ॥’^{८०}

श्रीकृष्णाचे सामर्थ्य कंसाने समजून घेतले नाही शेवटपर्यंत तो त्याचा द्वेष करीत राहिला, त्याचा परिणाम म्हणून श्रीकृष्णाकडून कंस मारला गेला. म्हणूनच शेवटी महाराज लिहितात,

‘पूर्ण आत्मा अंशी तो श्रीकृष्ण ।

कंसा न कळे त्याचे महिमान ॥१॥’^{८१}

श्रीकृष्ण चरित्राची लेखनशैली

‘श्रीकृष्ण चरित्र’ या चरित्र ग्रंथाचे लेखन करण्यासाठी मारुती महाराजांनी ‘अभंग’ या रचना प्रकाराचा वापर केलेला आहे. या ग्रंथात एकूण ९१ अभंग आहेत. श्रीकृष्णचरित्रावर या अभंगाद्वारे महाराजांनी भाष्य केलेले आहे. दोन, चार व सहा चरणी अभंगांची ही रचना असून प्रत्येक चरणातील शेवटच्या अक्षरावर यमक साधला गेला आहे.

उदा. ‘देह झटविता आश्रमासी ।

निराभिमान बाणे अंगासी ॥१ ॥

फार मर्यादा असे बोलाविसी ।

तोचि स्वभाव कार्याचे प्रपंचासी ॥२ ॥’^{८२}

काही ठिकाणी शब्दांची पुनरुक्ती केल्यामुळे रचनेत कमालीची गेयता, नादमयता निर्माण झालेली दिसते. उदा. कृष्ण, बलराम, संदिपनी आश्रमात विद्यार्जनासाठी जातात. त्यावेळी गुरू, सद्गुरू यांचे आध्यात्मिक सामर्थ्य व्यक्त करताना महाराज लिहितात,

‘मुनीवर्यानी शोधिली हे वाट ।

वेदी लिहिली घडघडाट ॥१ ॥

गुरुविणें न तुटे हा भव घाट ।

सद्गुरु सेवें साक्षात्काराची हे वाट ॥२ ॥’ ^{८३}

वाट, घडघडाट, घाट, वाट या शब्दांच्या द्विरूक्तीमुळे गेयता, नादमयता साधली गेलेली आहेच. तसेच मुनी, गुरु, सद्गुरु यांचे महत्त्वदेखील विशद केलेले आहे.

श्रीकृष्ण चरित्र हे महाकाव्याचा विषय आहे. श्रीकृष्ण जन्मापासून ते त्याच्या निजधामाला जाण्यापर्यंतचा प्रवासपट हा विशाल आहे. यामध्ये अनेक कथा-उपकथा यांचे एक मोठे जाळे विणलेले आहे. पण ‘श्रीकृष्ण चरित्र’ या चरित्र ग्रंथात महाराजांनी श्रीकृष्णाचा व्यापकपट एकूण ९१ अभंगाद्वारे ‘संक्षिप्त’ स्वरूपात सांगितलेला आहे. ही कथा संक्षिप्त असली तरीही ती परिपूर्ण वाटते. हे त्यांच्या लेखनशैलीचे वैशिष्ट्य म्हटले पाहिजे. याची प्रचिती अनेक ठिकाणी येते. उदा. श्रीकृष्णाचा जन्म ही मुळातच व्यापक अशी अद्भुतरम्य गोष्ट आहे. श्रीकृष्णाचा जन्म होणे, कंसाच्या कारागृहातील पहारेकरी सैनिक यांना मुच्छा येणे, वसुदेवांनी टोपलीमध्ये श्रीकृष्णाला घेऊन यमुनेच्या पुराच्या पाण्यातून वाट काढित जाणे, गोकुळातील नंद यशोदेच्या घरी कृष्णाला सोडून येणे व त्यांची कन्या घेऊन परत बंदिवासात येणे, या घटना प्रसंगाचा पट तसा व्यापक आहे. महाभारत, भागवत या ग्रंथात तो विस्तृत स्वरूपात वर्णिलेला आहे. पण महाराज मात्र दोन चरणांच्या चार ओळी अभंगातून तो अलौकिक प्रसंग परिपूर्ण स्वरूपात मांडतात.

‘गोकुळास आनंद झाला ।

तो वर्णिता फणिवर शिणला ।

जिव्हा चिरोनी शेष मंगल झाला ।

महिमा न वर्णवे केव्हा सूर्यास्त झाला ॥२ ॥’ ^{८४}

श्रीकृष्णाच्या यादव कुळाचा नाश झाला. हा नाश यादव आपापसात भांडू लागल्यामुळे झाला. श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष ब्रह्मानुभूती संपन्न व्यक्तिरेखा असूनदेखील त्याला हा नाश हताशपणे बघत बसावा लागला. या विनाशाचे अत्यंत संक्षिप्त चित्रण करताना महाराज लिहितात.

‘धुळीचे लोट उठले ।

रक्तमय पाऊस पडले ॥१॥

श्वान रडू लागले ।

अशुभ शकुने यादव घाबरले ॥२॥’ ^{८५}

किंवा

‘झाला निरअपायी ।

प्रभु वंशा विषयी निरुपायी ॥१॥

निघाला अरण्या-पायी ।

सूर्यास्त झाला होता पाही ॥२॥’ ^{८६}

अशा प्रकारे अत्यंत व्यापक असणारे श्रीकृष्णाचे चरित्र केवळ ९१ अभंगांमध्ये मोठ्या कौशल्याने बांधण्याचा यशस्वी प्रयत्न महाराजांनी केलेला आहे. कालसंबद्ध असणारा कृष्ण चरित्रातील कथात्मक अनुभव ‘काव्यात्मक’, ‘अभंगात्मक’ अनुभूतीच्याद्वारे वाचकांच्यापर्यंत पोहचविण्यात महाराजांची शैली यशस्वी झाली आहे.

प्रबोधन

मारुती महाराज हे सुधारणावादी विचारसरणीचे संत होते. त्यामुळेच आध्यात्मिक चिंतन संत विचारांचे संस्कार व समाजप्रबोधन ही त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागील त्रिसूत्री होती. त्यामुळेच ‘श्रीकृष्ण चरित्र’ या ग्रंथातून ते जसे श्रीकृष्ण चरित्र सांगतात त्याच बरोबर सदर चरित्राचे माध्यमातून समाजप्रबोधनही करतात.

श्रीकृष्णाच्या नावाचा आनंद भरत खंडात घरोघरी दुमदुमू लागला व कंसापर्यंत त्याची महती पोहोचल्यावर कंस अस्वस्थ होतो. श्रीकृष्णाचा उल्लेख योगी असा करून महाराज म्हणतात, 'श्रीकृष्णासारख्या योग्याचा कंसाने द्वेष करणे म्हणजे कंसाने आपल्या नाशाची जणू पूर्वसूचनाच स्वतःहून दिली. या अपशकुनामुळे कंसाच्या राज्याला ग्रहण लागल्याचे ते पूर्वसूचन आहे' असे सांगताना महाराज लिहितात,

'जे जे दुर्जन निंदा करी ।

ते ते योगी कीर्ती वाढे अंबरी ॥१॥

अपेश वाटे निंदका घरीं ।

वैभव जाऊनी घर ओस होय वरी ॥२॥' ८७

सज्जनांची निंदा केली तरी त्यांची उलट कीर्ती वाढतच जाते व निंदा करणाऱ्यांचा नाश होतो. त्यामुळे निंदा न करता सज्जनांच्या सद्गुणांचा आदर केला, ते सद्गुण आचरणात आले की आपली प्रगती होईल असा बोध इथे महाराज देतात.

गोकुळवासियांना श्रीकृष्णाच्या ब्रह्मत्वाची कल्पना नव्हती. त्यामुळे कृष्णाच्या खोड्यामुळे त्रासून गेलेली जनता नंद-यशोदेकडे तक्रार करू लागतात. याचा परिणाम असा होतो की, श्रीकृष्णाला नंदराजा अरण्यात गाई राखण्यास पाठवितात.

'दुर्जन दिसे घरा भीतरी ।

तो अग्नी जाणावा कचऱ्यावरी ॥१॥

लवकर त्यागूनी त्यासी दूर करी ।

जनांतून काढी, घाली अरण्य भितरी ॥२॥' ८८

इथे महाराज सांगतात की, आपल्यामुळे समाजातील कोणत्याही घटकाला त्रास होऊ नये असे जर प्रत्येक व्यक्ती विचार करू लागली व त्यानुसार मार्ग आचरण करू लागली तर सामाजिक स्वास्थ्य निश्चितच टिकून राहील, असा महत्त्वाचा बोध, उपदेश महाराज इथे करतात.

सवंगड्याच्या सोबत श्रीकृष्ण गाई राखण्यास जात. त्या वेळी ते रानावनात खेळत, दूध, तूप, दही लोणी व भाकरकाला खात त्यामुळे कृष्ण व त्याचे सवंगडी यांची शरीरयष्टी संपन्न व सामर्थ्यवान बनत गेली. अशा बळकट, निरोगी शरीराची महती महाराज मुद्दाम वर्णन करतात. कारण उत्तम आरोग्य हीच मोठी संपत्ती व तीच कार्यसिद्धीसाठी उपयोगी पडते हा महत्त्वाचा विचार, बोध या श्रीकृष्ण चरित्राच्या निमित्ताने महाराजांनी केलेला दिसून येतो. हा विचार महाराजांनी पुढील शब्दात व्यक्त केला आहे.

‘जय तेणेंचि मिळे। देहाचेनी बळे ॥ १॥

विचारी बुद्धि बळे । देह भक्तिचिया मुळें ॥२॥’^{८९}

सामाजिक स्वास्थ्य, संरक्षण यासाठी सदृढ शरीराचे महत्त्व महाराज इथे सांगतात. संदिपनी मुनी आश्रमातील शिष्यांकडून जशी कष्टाची कामे करवून घेत, तसेच त्यांना दूध फळे भोजनास देऊन त्यांचे शरीर, मन बळकट बनवीत व प्रापंचिक, पारमार्मीक ज्ञान देत. इथे महाराज बोध करतात की, शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या बलवान झालेली व्यक्तीच चांगल्या प्रकारे विद्याग्रहण करू शकते व विद्यादान करू शकते.

चित्रमयता

श्रीकृष्ण चरित्रामध्ये महाराजांनी कृष्णाच्या आयुष्यातील वर्णन केलेल्या प्रत्येक घटनेचे जसेच्या तसे चित्र वाचकांच्या समोर उभे राहते. श्रीकृष्ण जन्म, श्रीकृष्णाचे सवंगड्यासोबत खेळणे, गोपींचा श्रीकृष्ण ध्यास, कंसमर्दन इ. अनेक घटना प्रसंगांचे वर्णन चित्रमय शैलीत महाराजांनी केलेले आहे. ही चित्रमयता इतकी कलापूर्ण आहे की, कृष्ण चरित्रातील हे प्रसंग जसाच्या तसे आपल्यासमोर उभे राहतात.

श्रीकृष्ण जन्मानंतर गोकुळात आनंद कशा प्रकारे साजरा करण्यात आला. हे सांगताना महाराज लिहितात, गोकुळात सुखाच्या राशी वादू लागल्या. घोघरी तोरणे लागली. मार्गावर चंदन शिंपडण्यात आले. गुढ्या उभारल्या. नरनारी, बालके यांनी आनंदाने यमुना गंगेचे स्नान करून कृष्णाचे दर्शन घेतले.

कृष्णाला मथुरेला नेण्यासाठी कंसाचा सेनापती अक्रूर हा गोकुळात आलेला आहे. हे कळताच गोकुळातील अस्वस्थता चित्रित करताना महाराज लिहितात,

‘अक्रूर हा रथ घेऊन आला ।

कृष्ण जातो मथुरेला ॥१॥

ही वार्ता पसरली गोकुळाला ।

अवघा हाहाःकार दुःखाचा झाला ॥२॥

यशोदा रडे पडे धरणीला ।

गवळणी मिळाल्या नंदाच्या आंगणाला ॥३॥

गोपी आश्रु ढाळिती नेत्राला ।

दुःखाचा पूर तेथे लोटला ॥४॥’^{९०}

रडून रडून बेशुद्ध पडणारी यशोदा, गवळणी गोपी इ. महाराजांनी केलेले वर्णन वाचले असता. ते प्रसंग आपल्या समोर घडत आहे असे वाटते.

अशा अनेक प्रसंगातील चित्रमयतेमुळे हे चरित्र वाचनीय व रमणीय झालेले आहे.

श्रीकृष्ण चरित्रातील रसपरिपोष

घटना, प्रसंग, व्यक्तिचित्रण या निमित्ताने ‘श्रीकृष्ण चरित्र’ या ग्रंथात वीर, करुण, शांत, भक्ती इ. रसांचा परिपोष झालेला दिसतो व त्या रसपरिपोषामुळेच हे चरित्र वाचनीय झालेले आहे.

वीररस

श्रीकृष्ण चरित्र मुळातच वीररसाने परिपूर्ण असे चरित्र आहे. त्यामुळेच कृष्णासंबंधित प्रत्येक घटनेत या वीर रसाची प्रचिती आपणास येते. उदा. धनुर्यज्ञाच्या निमित्ताने अक्रूरामार्फत कंस श्रीकृष्णाला मथुरेत बोलावून घेतो व कपटकारस्थान रचून कृष्णाला मारण्यासाठी सैन्य, मल्ल, पिसाळलेले हत्ती त्याच्या अंगावर सोडतो. पण कृष्ण या सर्वांना मारून शेवटी

कंसाबरोबर युद्ध करून त्याचा वध करतो. या प्रसंगातून वीररसाचा परिपोष होताना दिसतो. या प्रसंगाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात.

‘जैसा कां वडवानळ आला ।

जैसा कां सूर्य तेजे फाकला ॥१॥

जैसा का मेघ कडाडिला ।

तैसा वाटे तो त्या सभेला ॥२॥

जैसा सिंह उडी मारतो शेळ्याला ।

तैसा कृष्ण शिरला त्या सभेला।’^{११}

रौद्ररस

श्रीकृष्ण चरित्रात विविध रसांचा परिपोष दिसतो. रौद्ररसदेखील त्याला अपवाद नाही. श्रीकृष्णाच्या द्वारकानगरीत हनुमंत येतो. रामाशिवाय दुसरे दैवत न मानणाऱ्या हनुमंताचे व श्रीकृष्णाचा निस्सीम सेवक गरूडाचे भांडण जुंपते. त्या वेळी हनुमंत द्वारकेत जो धुमाकूळ घालतो. त्यामुळे द्वारकानगरीतील लोक घाबरून जातात. भीतीने अनेकांच्या दातखिळ्या बसतात. काहीजन भीतीने मरून जातात. या प्रसंगवर्णनातून रौद्ररसाचा परिपोष होताना दिसतो. या प्रसंगाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘पहा! ते शूर हनुमंत आले।

राजधानीचे जन घाबरोनी गेले ॥१॥

दातखिळ्या बैसोनि वीर मेले।

मोठे संकट कृष्ण नगरीत ओढवले ॥२॥’^{१२}

भक्तिरस

भक्तिमार्गाचा प्रसार करीत समाज परिवर्तन घडवून आणणे ही महाराजांच्या ‘कृष्ण चरित्र’ लेखनामागची मुख्य भूमिका आहे. त्यामुळे ‘कृष्ण चरित्र’ या ग्रंथात भक्तिरसाचा परिपोष जागोजागी दिसून येतो.

गोकुळातील गोप-गोपी आपली दैनंदिन कामे करीत असताना श्रीकृष्णाच्या ध्यानात देहभावना विसरून जातात, हे महाराजांनी केलेले वर्णन भक्तिरसाचे उदाहरण आहे. गोपींनी आपले सर्व विषय भक्ती, भावभावना श्रीकृष्णाच्या चरणी अर्पण केले होते. त्याचा हा भक्तिभाव वेदांचा अभ्यास करणाऱ्याला देखील कळणारा नव्हता. इतकी व्यापकता त्यात होती. महाराजांनी या भक्तिभावाचे वर्णन अनुभूतिसंपन्न केले आहे.

‘आकाशाची व्याप्ती कळेना।

सूर्याचे तेज मोजवेना।

तैसा या गोपींचा भाव उमजेना।

वेद, श्रुतींच्या तर्का कळेना ॥१॥’^{९३}

वसुदेव ज्याचा पिता व देवकी ज्याची माता, बळीराम ज्याचा बंधु या कुळात हा महाशूर श्रीकृष्ण जन्माला आला. त्याच्या अलौकिकपणाचे जे वर्णन महाराज करतात त्यामधून भक्तिचीच अनुभूती येते. उदा.

‘पूर्ण ब्रह्म तुज वर्णिले । वेदशास्त्री प्रतिपादिले ॥१॥

शुकादिकें तुज गाईले। एकनाथें तुजें वर्णन केले ॥२॥

भरत खंड तू रक्षिता । पूर्णब्रह्म तूं श्रीकृष्ण नाथा ॥३॥

अनाथांचा तूं शास्ता । माझा नमस्कार तुज आता ॥४॥’^{९४}

करुणरस

श्रीकृष्ण ज्या वेळी मथुरेला जातो त्या वेळी यशोदा, गोप-गोपी, गवळणी यांच्या मनाची होणारी दुःखद अवस्था, करुणरसाचा प्रत्यय देते.

उदा. कृष्ण आता आपल्याला सोडून जाणार या विचारानेच यशोदा बेशुद्ध पडते. गोप-गोपी, गवळणी यशोदेच्या अंगणात जमून विलाप करू लागतात. अक्रूराने कृष्णाला घेऊन जाऊ नये, म्हणून विनंती करू लागतात. या करुणरस पूर्ण प्रसंगाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

'अक्रूर हा रथ घेऊन आला ।
कृष्ण जातो मथुरेला ॥१॥
ही वार्ता पसरली गोकुळाला ।
अवघा हा:हा:कार दु:खाचा झाला ॥२॥
यशोदा रडे पडे धरणीला ।
गवळणी मिळाल्या नंदाच्या अंगणाला ॥३॥
गोपी अश्रु ढाळिती नेत्राला ।
दु:खाचा पूर तेथे लोटला ॥४॥' ^{९५}

किंवा

'झाला निरउपायी ।
प्रभु वंशा विषयी निरुपायी ॥१॥
निघाला अरण्यां पायी ।
सूर्यास्त झाला होता पाही ।' ^{९६}

शांतरस

सर्व रसांचा राजा म्हणून शांतरसाचा उल्लेख केला जातो. स्थितप्रज्ञ व्यक्ती आणि शांतरस यांचे जवळचे नाते आहे. देवकी, वासुदेव यांना कंसाने बंदिशाळेत डांबले होते. शारीरिक मनसिक त्रास देणे चालू ठेवले हाते. त्यांना तरीही या दोघांनीही आपली चित्तवृत्ती, मनाची शांती भंगू दिली नाही. त्यांच्या या स्थितीचे वर्णन करतांना शांतरसाचा परिपोष झालेला दिसतो.

'दु:ख सोसूनी शांत राहिले ।
वासुदेव देवकी भक्त झाले ॥१॥
म्हणून तया गर्भा देव आले ।
विघ्न संकटातून ते मुक्त झाले ॥२॥' ^{९७}

अलंकार

काव्याचे सौंदर्य अलंकारामुळे प्रतीत होते. महाराजांनी लिहिलेले 'श्रीकृष्ण चरित्र' हा ग्रंथ त्यातील काव्यालंकारामुळे वाचनीय व श्रवणीय झालेला दिसतो. उदा. गोपी, गोप, यशोदा, गवळणी यांच्या श्रीकृष्णविषयीच्या भक्तिभावाचे वर्णन करताना 'उपमा' अलंकार साधला गेलेला दिसतो.

आकाशाची व्याप्ती जशी समजू शकत नाही. सूर्याचे तेज जसे मोजता येत नाही, तशा प्रकारे गोपींचा श्रीकृष्णाविषयी असणारा भाव, भक्ती वेद, श्रुतींना देखील वर्णन करता येणार नाही. असे सांगून गोपींच्या भक्तिभावाला आकाशाच्या व्याप्तीची, सूर्याच्या तेजाची उपमा देतात.

'आकाशाची व्याप्ती कळेना ।

सूर्याचे तेज मोजवेना ।

तैसा या गोपींचा भाव उमजेना ।

वेद श्रुतींच्या तर्का कळेना ॥१॥'^{१८}

'उत्प्रेक्षा' अलंकार

उपमेय हे जणू काय उपमानच आहे असे जेथे वर्णन केलेले असते तेथे हा अलंकार होतो. जणू, काय, की, वाटे, भासे यासारख्या इथे आलेल्या शब्दांनी उत्प्रेक्षा अलंकार साधला गेलेला दिसतो.

उदा. कंसाच्या सर्व सैन्यांना मारून कृष्ण मुख्य दरबारात प्रवेश करतो तेव्हा त्याचा आवेश, पराक्रमी वृत्ती बघून असे वाटले की, वनात अग्नी पेटावा, सूर्याचे तेजच सभागृहात पसरावे, मेघांचा कडकडाटच सुरू व्हावा. जसे सिंहाने उड्या मारून शेळ्या फस्त कराव्यात तशा प्रकारे श्रीकृष्णाने कंसाच्या दरबारात प्रवेश करून कंसाच्या अंगरक्षकांना, मल्लांना व इतरांना मारले याचे वर्णन करताना उत्प्रेक्षा अलंकार साधला गेल्याचे दिसते.

‘जैसा का वडवानळ आला ।

जैसा का सूर्य तेजे फाकला ॥१ ॥

जैसा का मेघ कडाडिला ।

तैसा वाटे तो -त्या सभेला ॥२ ॥

जैसा सिंह उडी मारतो शेळ्याला ।

तैसा कृष्ण शिरला त्या सभेला ॥३ ॥’^{१९}

समारोप

श्रीकृष्णाच्या जन्मापासून ते निजधामाला जाण्यापर्यंतची संपूर्ण चरित्र कथा महाराजांनी सांगितलेली आहे. त्याच्या चरित्रातील अद्भुतपण जसे त्यांनी सांगितले तसेच त्याच्या चरित्राचे सामान्यीकरण करून श्रीकृष्ण आपल्यासारखीच व्यक्ती होती हे पटवून दिले. पण त्याचबरोबर श्रीकृष्णाने सांगितलेल्या मार्गावरून जाणे यातच हित आहे, असा विचार महाराज इथे सांगतात.

महाभारतामध्ये दिसून येणारा श्रीकृष्ण व त्याने सांगितलेली ‘गीता’ या महत्त्वाच्या प्रसंगांचा महाराजांनी उल्लेख केलेला नाही. पण महाभारत कथा वगळून देखील श्रीकृष्णाचे चरित्र किती चांगल्या पद्धतीने रेखाटता येते याचा उत्तम नमुना म्हणून या चरित्राकडे आपल्याला बघता येईल.

तसेच त्याचे संक्षिप्त रूप ही आदर्शवत मानावे लागेल. संक्षेप कसा करावा? कोठे करावा. याचा हा उत्तम नमुनाच आहे. या चरित्रात कोठेही पाल्हाळिकपणा नाही. रूक्षताही नाही. श्रीकृष्ण चरित्राचे हे ‘सारामृत’च आहे, असे वाटते.

रामायण : हिंदी

प्रस्तावना

संत मारुती महाराज माकनेरकर यांनी मराठी प्रमाणेच हिंदी भाषेतही राम कथा सांगितलेली आहे. महाराजांनी या चरित्रग्रंथाला ' हिंदी रामायण' असे नाव दिलेले आहे. हिंदी खड़ी बोलीत हा चरित्रग्रंथ लिहिलेला आहे. गद्य व पद्य या दोन्ही शैलींचा वापर केला आहे. या चरित्रात दोन व चार ओळींची कवणे आहेत. या कवणांची संख्या ७५ इतकी आहे. नऊ प्रकरणामध्ये विभागलेल्या या चरित्राचा सांराशरूपातील परिचय पुढीलप्रमाणे.

प्रथम कीर्तन - श्रीरामके पूर्वज और श्रीराम जन्म

या कीर्तनामध्ये महाराज श्रीराम जन्माची पार्श्वभूमी सांगतात. रामाच्या भावी आयुष्यातील सर्व घटनांची पूर्व कल्पना वाल्मिकीमुनींना होती. त्यामुळे रामजन्माआधी या गोष्टी इतर मुनींना त्यांनी विशद केल्या होत्या. असे महाराज सांगतात.

रामजन्माचा ध्यास अयोध्यावासीयांच्या बरोबर स्वर्गीय देवदेवतांना लागला होता. म्हणूनच देवदेवता रामजन्म सोहळ्यास हजर होत्या, असे सांगून रामजन्माचे वर्णन पुढील शब्दांत करतात.

‘आया आया बैकुंठसे आया ॥

वो राम वसुमतीपर आया ॥

दशरथ गृहे जन्म लिया ॥

क्षत्रिय कुलमे जन्म लिया ॥’^{१००}

द्वितीय कीर्तन - विश्वामित्र मुनी का यज्ञ

या कीर्तनामध्ये महाराज विश्वामित्र ऋषी आपल्या यज्ञामध्ये नेहमी अडथळे आणणाऱ्या त्राटिका व इतर राक्षसांचा बंदोबस्त करण्यासाठी दशरथ राजाकडे राम व लक्ष्मण यांची मागणी करतात हा प्रसंग रेखाटलेला आहे. दशरथाला होणारा पुत्रमोह, विश्वामित्र

ऋषींनी दशरथाची समजूत घालणे, राम व लक्ष्मण यांनी राक्षसांचा बंदोबस्त करणे एवढा कथाभाग या कीर्तनात आलेला आहे.

विश्वमित्रांचा उल्लेख महाराज 'संत' असा करतात या संताच्या पवित्र कार्याला मदत करण्यासाठी दशरथ, राम व लक्ष्मण, कौसल्या व सुमित्रा यांनी स्वार्थ, मोह सोडून दिला. असे सांगून जे संत कार्याला मदत करतात त्यांचे व त्या व्यक्तींचे समाजाचे कल्याण होते. राम कथेच्या निमित्ताने महाराज नवा विचार मांडतात व राम कथेला मोठ्या कौशल्याने कलाटणी देतात. दशरथ, राम व लक्ष्मण यांच्या निस्वार्थी वृत्तीचे दर्शन घडवितांना महाराज लिहितात,

'सेवेके लिये मोह छोड दिया ॥

मातापिताने मोह छोड दिया ॥

दो भाईयोंने मोह छोड दिया ॥

संत चरण पर भाव रख दिया ॥'^{१०१}

तृतीय कीर्तन – श्रीराम का विवाह और परशुराम युद्ध

या कीर्तनामध्ये महाराज शिवधनुष्य भंग व रामाचा सीतेशी होणारा विवाह ही कथा सांगतात. परशुराम द्वेषातून रामाबरोबर युद्ध पुकारतो पण रामाच्या सामर्थ्यापुढे परशुरामाचा पराभव होतो. हा कथा भाग प्रस्तुत कीर्तनात आला आहे.

अहंकारामुळेच रावणाचा सीतास्वयंवर सोहळ्यात अपमान झाला. अहंकारामुळेच रावणाकडून शिवधनुष्य भंग होऊ शकला नाही. रामाचा नम्र स्वभाव, संताचा आदर करण्याची वृत्ती यामुळे श्रीरामाला शिवधनुष्य भंग करता आले हे सांगतांना महाराज लिहितात.

'अहंसे उनका अपमान हुवा ॥

रावणराजे का अपमान हुवा ॥

दंभ और गर्व जिसकू रहे ॥

उसकी अपकीर्ती जग में हुये ॥'^{१०२}

चतुर्थ कीर्तन - श्रीराम राज्यारोहण में विघ्न

या कीर्तनामध्ये महाराज श्रीरामाच्या राज्याभिषेकाचे वर्णन करतात. मंथरेच्या वाईट सल्ल्यामुळे कैकयीचा बुद्धिभेद होतो. कैकयी दशरथाकडून वचन मागून घेते व त्याद्वारे रामाला वनवासाला पाठवून आपल्या मुलासाठी (भरतसाठी) राज्यवैभव मागून घेते. रामदेखील आपल्या वडिलांच्या वचनाचे पालन करण्यासाठी वनवास पत्करतो. रामाच्या वियोगाने दशरथाचा मृत्यू होतो. कैकयीच्या लोभा मुळे रामाला वनवास भोगावा लागला. दशरथाला दुःख भोगावे लागले. शूर्पणखेला शिक्षा दिल्यामुळे व सीतेच्या कांचनमृगाच्या लोभामुळे राम रावण युद्ध झाले. असे सांगून महाराज लोभामुळेच संकट निर्माण होतात असा संदेश या रामकथेच्या निमित्ताने देतात.

पंचम कीर्तन : श्रीराम वनवास और रावण युद्ध के कारण

या कीर्तनामध्ये महाराज श्रीरामाची वनवासातील उदासवृत्ती चित्रित करतात. राम-भरत भेटीची माहिती देऊन राम-भरत यांच्यातील प्रेमाचे वर्णन करतात. शूर्पणखेचा पुत्र 'सांब' लक्ष्मणाकडून मारला जातो. शूर्पणखेला रामाकडून शिक्षा मिळते. मानसिक बलामुळेच श्रीरामाने वनवासातील अनेक संकटांवर मात केली, असे सांगून ज्याच्याजवळ मानसिक बल आहे, त्यालाच ईश्वर समजावे असा नवा विचार इथे मांडताना म्हणतात की, 'मानस बल जिसके पास रहता है वो ही ईश्वर समजलेना। ईश्वर तीन लोक में कहाँ बैठा है? जिसके पास निर्भरता है वेही ईश्वर है।'

षष्ठम कीर्तन - सीताहरण और सुग्रीव सख्य

आपला मुलगा 'सांब' याच्या मृत्यूचा बदला घेण्यासाठी शूर्पणखा आपला बंधू रावणाला प्रेरित करते. आपल्या बहिणीची विद्रुप अवस्था ज्यांनी केली त्यांचा बंदोबस्त मी केल्याशिवाय राहणार नाही, असे वचन तो आपली बहिण शूर्पणखा हिला देतो. पुढे कपटाने साधूवेष करून सीतेला पळवून लंकेत आणतो. तिचा शोध घेण्यासाठी राम-लक्ष्मण भटकत राहतात. पुढे सुग्रीवाची भेट होऊन वालीचा वध रामाकडून होतो. सुग्रीवाचा राज्याभिषेक

केला जातो व इथेच रामाला आपला शिष्य भक्त हनुमंत याची भेट होते. हा कथा भाग महाराज या कीर्तनात सांगतात.

रामाचे युद्ध हे अधर्माशी होते हा महत्त्वाचा विचार महाराज इथे सांगतात. तो विचार मांडताना वाली व राम यांच्यातील संवादाचा महाराज दाखला देताना लिहितात...

‘मै आदमी कू मारणेवाला नाही हूँ। मेरे भूमीपर जो अधर्म करता है वो अधर्म, करणेवालेकू मै शिक्षा करता हूँ। मैने अधर्म को मार डाला। वालीराजा को नही मार डाला।’

सप्तम कीर्तन - ‘सीता और लंका दहन’

सुग्रीवाचा सेनापती हनुमंत याला सीता शोधाच्या मोहिमेवर पाठविले जाते. हनुमंत चातुर्याने सीतेचा शोध घेतो. बिभिषणाला आपल्या बाजूला वळवून घेतो. बिभिषणाच्या मदतीने लंकेची सर्व माहिती घेतो. रावणाला सीतामाईच्या अपहरणाचा जाब विचारून पुढील आक्रमणाची चाहूल देऊन निघून जातो. एवढा कथा भाग या कीर्तनात महाराज सांगतात.

त्याचबरोबर हनुमंत हा पराक्रमी, स्वतंत्र बुद्धिमत्तेचा होता हे दाखवून देतातच पण त्याचबरोबर समाजाला उपयुक्त अशा स्वतंत्रतावादी विचाराचा पुरस्कार हनुमंताच्या संवादातून महाराज करतात. तसेच समाजाला उपयुक्त अशा स्वतंत्रता, स्वावलंबन या गोष्टींची शिकवण देतात. उदा. ‘जंबूमाळी कडून काही फळे मागून घे व आपली भूक भागव’ असे सांगणाऱ्या सीता माईलहा हनुमंत म्हणतो, ‘भीक मांगणा ये कमजोर आदमीका काम है।और नीच बुद्धिवालों का काम है।’

अष्टम कीर्तन - राम-रावण युद्ध

या प्रकरणामध्ये महाराज रामाचा लंका प्रवेश, राम-रावण यांच्यातील युद्ध प्रसंग चित्रित करतात. त्याचबरोबर कोणत्याही कार्यात मनुष्याने अहंकार बाळगला तर कार्य नाश होतो हा विचार महाराज इथे सांगतात. त्यासाठी सेतू बांधनाचे उदाहरण देतात. सेतू बांधतेवेळी सुग्रीवाचे सैन्य आपल्यातील शक्तीच्या अहंकाराने सेतू बंधन करू लागतात. पण सेतू पूर्ण होत नाही. पण ज्यावेळी ते सैन्य अहंकाराचा त्याग करून सेतू बंधन करू लागते त्यावेळी मात्र तो

पूर्ण होतो. अहंकारापेक्षा सेवावृत्ती महत्त्वाची आहे. हा सामाजिक व धार्मिक जीवनात अत्यंत महत्त्वाचा असणारा हा विचार रामकथेच्या निमित्ताने सांगणाऱ्या महाराजांच्या शैलीचे वेगळेपण इथे दिसते.

‘॥अहं रहीत सेवा करना ।

सेवेसे कर्म बनान ॥

स्वामी का अधिष्ठान अच्छा रखना ।

कर्म की शिस्त अच्छा रखना ॥’^{१०३}

नवम कीर्तन – श्रीराम राज्यरोहण और राजसूय यज्ञ

रावणाचा वध करून राम लक्ष्मण सीतेसह अयोध्येत येतात. अयोध्यानगरीत सर्वत्र आनंद होतो. राम राज्यकारभाराची सूत्रे आपल्या हातात घेतात. सीतेला परत वनवास भोगावा लागतो. सीता लव-कुश या वीर पुत्रांना जन्म देते. वाल्मीकीमुनी लव-कुश यांना विविध विद्यांच्यामध्ये निपुण बनवितात. राजसूय यज्ञाच्यावेळी लव-कुश रामाच्या सैन्याचा पराभव करतात. लव-कुश, सीता यांना राम परत अयोध्येस नेतात, व सुखाने राज्यकारभार करू लागतात एवढा कथाभाग इथे आला आहे.

दुःख का सुख हो गया ॥

श्रीरामराज्य करणे के लिये उत्सुक हुआ ॥

सब लोकोने नमस्कार किया ॥

धन्य भाग्य उनका श्रीराम देखलीया ॥^{१०४}

आशा शब्दात महाराजांनी श्रीराम राज्यारोहणाचे रेखाटलेले चित्र प्रत्ययकारी असे आहे.

रामायणातील पात्र वर्णन

राम, सीता, भरत, दशरथ इ. पात्रांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचे महाराजांनी केलेले वर्णन वेधक असे आहे.

१) श्रीरामजन्मातील अद्भूतता

श्रीराम जन्मापूर्वी अयोध्येमध्ये चैतन्य/शक्ती कमी होती. वाल्मिकीमुनींनी सांगितल्याप्रमाणे प्रभु श्रीरामचंद्राने लवकरात लवकर अयोध्येत जन्म घ्यावा व अयोध्या नगरीत चैतन्य, सुख, समाधान प्राप्त व्हावे, या उद्देशाने अयोध्यनगरीतील सर्व लोकांना श्रीरामजन्माचा ध्यास लागला होता. त्या ध्यासातूनच परमेश्वराची प्रार्थना ते करीत होते.

‘ हम प्रभु कैसा धीर धरो ॥

तरे बीन कैसा धीर धरो ॥

आवो शांतवन करो ॥

हमारा सब दुःख निवारो ॥’^{१०५}

अयोध्या नगरीतील लोकांची प्रार्थना लवकरच फलद्रूप झाली. कौसल्या मातेच्या पोटी श्रीराम जन्म झाला. या रामजन्मोत्सवामुळे जसा अयोध्यानगरीतील लोकांना आनंद झाला, त्याप्रमाणेच स्वर्गींच्या देवदेवतांना देखील आनंद झाला. या जन्मोत्सवाप्रसंगी ते सर्व हजर होते. या प्रसंगाचे पुढील शब्दांत महाराज वर्णन करताना लिहितात. ‘सब तेहतीस कोटी देव थे। उनके साथ उनक्या भार्या ही थी । और उनके छोकरे ही थे । ये सब व्यान में बैठके राम जन्म के लिये हातोंमे पुष्पक माला और अक्षता लेके यानोमें खडे थे ।’

या प्रसंगातून महाराज श्रीरामजन्माचे जसे वर्णन करतात तशा प्रकारे श्रीराम जन्मातील अद्भूतता स्पष्ट करतात.

२) ‘संत’ कार्याला संरक्षण देणारा श्रीराम

भारताच्या प्राचीन कालखंडामध्ये ‘यज्ञसंस्कृतीला’ धार्मिक व सामाजिक जीवनात महत्त्वाचे स्थान दिले जात असे. या यज्ञकर्मांमध्ये सफलता येण्यासाठी राजे लोकांच्या कडून सहाय्य घेतले जात असे. तसेच या यज्ञकर्मांला मदत करणे म्हणजे, ‘संत’ कार्याला मदत करणे ही धारणा तत्कालिन सामाज्यामध्ये होती. विश्वामित्र ऋषींनी आपल्या यज्ञकार्याला त्राटिका व इतर राक्षसांच्या कडून होणारा त्रास, अडथळा यांचा बंदोबस्त करणेसाठी दशरथ राजाकडून

राम व लक्ष्मण यांची मागणी केली. त्यावेळी राम आपले धनुष्य घेऊन यज्ञकार्याला संरक्षण देतात. यावेळी श्रीरामांनी केलेल्या पराक्रमाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात.

‘॥ श्रीराम खडा रहे । धनुष्य लेके खडा रहे।

निशाचर भाग गये । धनुष्य डर से भाग गये ॥९॥’^{१०६}

‘संत’ कार्याला श्रीरामांनी मदत केल्यामुळेच त्यांना ऋषींमुनींचे, संतांचे शुभाशीर्वाद लाभले. असे सांगून संत सेवेचे महत्त्व महाराज पुढीलशब्दांत सांगतात.

‘सब जगके उपर श्रीरामका ॥

शौर्य बल श्रीरामका ॥

सब बनमे कीर्ती श्रीराम की ॥

सब देशमें कीर्ती श्रीराम की ॥१०॥’^{१०७}

३) विनम्र स्वभावाचा श्रीराम

सीता स्वयंवराच्या निमित्ताने महाराज रावण व इतर राजेलोकांच्या अहंकारी, गर्विष्ठ मनोवृत्तीचे जसे दर्शन घडवितात, तशाच प्रकारे श्रीरामाच्या विनम्र स्वभावाचे महाराज दर्शन घडवितात. शिवधनुष्यभंगाच्या परीक्षेची वेळ श्रीरामचंद्रावर येते, त्यावेळी रामाच्या विनम्र स्वभाव बरोबरच त्याच्या धीरोदांत स्वभावाचे दर्शन घडवितांना महाराज लिहितात.

महापुरुष श्रीराम बाहुबल स्फूर्ण करके धनुष्य छेदने के लिये खडा रहा । और विश्वामित्र मुनीकूं उने प्रणिपात किया सब भूपतीकू उने प्रणिपात किया । और अपने समाधी ध्यान में स्थित रहा । और जोरसे उने धनुष्य उठाके धनुष्य भंग किया । और धनुष्य के उने दो तुकडे बनाये । वो दो तुकडे दो तरफ फेक दिये । वो कोंदडपाणी श्रीरामचंद्र भगवान बाहू बजाके विश्वमित्र मुनीके चरणारविंद हुवा । जद सब राजे लज्जीत हो गये । रावण राजा निकल गया । ज्यो अभाविक भूपती थे, वो भी निकल गये । सब आर्य देश में श्रीरामचंद्र भगवान की शूर बढाईकी टाळी बज रही ।

इथे 'रामाने विश्वमित्र मुनींको प्राणिपात किया सब भूपतीकू नमन किया' या सारख्या शब्द प्रयोगांचा वापर करून महाराजांनी श्रीरामाच्या विनम्र स्वभावाचे योग्य दर्शन घडविलेले आहे.

४) पूर्ण ब्रह्मस्वरूप श्रीराम

कैकयीला दिलेल्या वचनानुळे रामाला वनवास भोगणे क्रमप्राप्त ठरले कारण श्रीराम-वडिलांचे वचन पूर्ण करण्यात धन्यता मानणारा होता. ते आपले राजवैभव सर्व सोडून आपले वडील दशरथ यांच्या वचनाची पूर्तता करण्यासाठी वनवासात जातात. स्वेच्छेने वनवास पत्करणे ही गोष्ट संसाराचे रहस्य जाणलेल्या व जो ब्रह्मस्वरूप पदापर्यंत पोहचलेला आहे त्यालाच हे शक्य आहे. असे सांगून महाराज श्रीराम पूर्ण ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे तो वचन पाळू शकला असे सांगून लिहितात.

'श्रीराम पूर्ण ब्रह्म है ।

मुनीयोंने ऐसा कहा है ॥

शास्त्रवेद में लिखा है ।

झूटा मानेगा वो पापी है ॥' १०८

धर्माचे पालन करणारा श्रीराम

सुग्रीवाला मदत करण्याचे वचन दिल्यानंतर श्रीराम वालीच्या विरोधात युद्ध करून त्याचा वध करतात. त्याप्रसंगी वाली श्रीरामाला तुम्ही 'अधर्माने' वागलात व मला मारलेत असा आरोप श्रीरामावर करतो. त्यावेळी अधर्माविरुद्ध लढणे हा आपला धर्म आहे. असे सांगताना म्हणतो की, 'मै आदमी कू मारनेवाला नहीं हूँ। मेरे भूमीपर जो अधर्म करता है वो अधर्म करनेवालोंकू मै शिक्षा करता हूँ। मैंने अधर्म कू मार डाला। वाली राजा को नहीं मार डाला ॥' यामधून श्रीराम धर्माच्या बाजूने कसे लढत होते हे महाराजांनी दाखवून दिले आहे.

अयोध्यावासीयांचे श्रीराम प्रेम

श्रीरामाने आपल्या पवित्र आचरणाने जसे कौसल्या माता, दशरथ राजा, आपले बंधु यांचे प्रेम संपादन केले होते. त्याचप्रमाणे अयोध्यावासीयांचे प्रेमदेखील संपादन केले होते. त्यामुळेच सुमंत प्रधानाच्या रथामधून श्रीराम, लक्ष्मण, सीता वनवासाला जात आहेत. हे कळताच सर्व अयोध्यावासी रामाचा रथ अडवून धरतात, रामाला वनवासात न जाण्याविषयी विनंती करतात. तर कोणी बेशुद्ध पडतात. यामधून अयोध्यावासीयांचे श्रीराम प्रेम दिसून येते. याचे वर्णन करताना महाराज लिहितात,

‘रथ बन के मार्ग गमन कर रहा था। उस बखत अयोध्ये के सब लोग रथ के पास हजर थे। उनको श्रीराम का प्रेम बहोत था। सब लोग बहोत जोर से रोने लगे। उसमेसे कुछ भूमीपर गीर पडे।’

श्रीराम भरत भेटीतील आर्तता

आपल्या मातेमुळे श्रीरामाला वनवास पत्करावा लागला. यामुळे भरत अस्वस्थ होतो. चित्रकुट पर्वतावर जाऊन रामाची भेट घेतो. आपण ही वनवासाला येतो असे सांगतो. त्यावेळी राम त्याची समजूत काढतो. आपल्या वडिलांपश्चात राज्यकारभार चालविणे आपले कर्तव्य आहे याची जाणिव करून देतो व भरताला आर्लिंगन देऊन परत अयोध्येला पाठवितो. या प्रसंगाचे चित्रण करताना महाराज लिहितात

‘॥ तिन्ही लोक में भाई नही ॥

चारों भाई की बहुत एकी रही।

कभीभी उनकी फूट नही रही।

राजकामो में सत्कर्मने एकी रही ॥’^{१०९}

दशरथाचे श्रीराम प्रेम

दशरथ राजा हा कर्तव्यदक्ष राजा होता. त्यामुळेच आपल्या राजकुमारांना त्याने शस्त्र, अस्त्र, प्रशिक्षण, धर्म, राजकारण, समाजकारण यांचे शिक्षण दिलेले आहे. तो जसा कर्तव्यदक्ष

राजा आहे तसा कुटुंबवत्सल पितादेखील आहे. त्यामुळेच आपल्या राजकुमारांना घेऊन विश्वामित्र मुनी राक्षसांचा बंदोबस्त करू इच्छितात. त्यावेळी आपले राजकुमार अजून लहान आहेत, युद्धाचा त्यांना अनुभव नाही असे सांगून आपल्या राजकुमारांना विश्वमित्रांच्या हवाली करण्यास टाळतो. यातून कुटुंब वत्सल दशरथाचे चित्र आपल्यासमोर महाराज उभे करतात. श्रीराम ज्यावेळी वनवासाला जायला निघतो. त्यावेळी दशरथाच्या झालेल्या विकल मनोवृत्तीचे चित्र रेखाटतांना महाराज म्हणतात,

‘उसके नेत्रों में जल भर कर आया ।

रोनेकू लगा । विह्वल हो कर गीर पडा ॥’ ^{११०}

सीता

सीता ही रामायणातील एक महत्त्वाची व्यक्तिरेखा आहे. सीता रामाबरोबर वनवास पत्करते. रावणाच्या लंकेतील अशोकवनात बंदिवासात राहते. रावणवधानंतर रामाबरोबर पुन्हा आयोध्येत येते. काही कालांतराने सीतेला एकटीला वनवास पत्करावा लागतो. लवंकुश सारख्या पराक्रमी पुत्रांची सीता माता बनते. या सर्व प्रसंगाच्या मधून सीतेच्या व्यक्तिमत्त्वाची आपल्याला ओळख पडते. उदा. अशोक वनामध्ये हनुमंत सीतेला भेटण्यास जातो. रामाची ओळखीची खून म्हणून अंगठी देतो. त्यावेळी रामाच्या आठवणीने सीतेला रडू कोसळतसे. या प्रसंगाचे चित्रण करतांना महाराज लिहितात.

हनुमान वीर ने सीता के कर में श्रीराम की मुद्रा दे दी। वो मुद्रा सीता राणीने देखली। सीता को श्रीराम का ख्याल हुवा। और बहोत प्रेमसे उसके नेत्र में जल आया। लोचन की अश्रुधारा भूमीपर गीर गई। वो सीताराणी हनुमाजीसे बोली, श्रीराम और मेरा मिलाफ कब होगा। या संवादातून श्रीरामाच्या आठवणीने व्याकूळ झालेली सीता आपल्या दिसते.

रावणवधानंतर राम, सीता, लक्ष्मण अयोध्येमध्ये येतात. अयोध्या नगरीतील लोक उत्साहाने राम, सीता व लक्ष्मण यांचे स्वागत करतात. राम राज्यकारभाराची सूत्रे आपल्या हातामध्ये घेतो. कालांतराने राम सीतेला वनवासात पाठवितात. आपल्याला परत वनवास

भोगावा लागला या बाबतीत सीता कोणालाच दोष देत नाही. वनवासात जात असताना सीता कौसल्या, सुमित्रा या राजमातांची भेट घेते व त्यांना म्हणते, 'ये भगवत की मर्जी है । मेरा भाग ही ऐसा है । ये भाग कू मैं दुःख नहीं मानती हे । मेरेकू अरण्य में संतोंकी सेवा मिलने वाली है । उसके लिहा मेरेकू ये प्रसंग आया है।' १११

अरण्यामध्ये राहणाऱ्या साधूसंतांची सेवा करण्यासाठीच आपल्याला परत वनवास पत्करावा लागत आहे, असा विचार करून सीता वनवासाऱ्या दुःखद प्रसंगाकडे देखील किती सकारात्मक दृष्टीने बघते याची प्रचिती आपणास या घटनेतून येते.

रामचरित्राची लेखनशैली

मराठीमधील अध्यात्मरामायणा इतकीच हिंदी रामायणामधील महाराजांची लेखनशैली लक्षवेधी आहे. तिचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे

राम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांच्या बालक्रीडांनी अयोध्यानगरीतील लोक आनंदी होत असत. राजकुमारांच्या या बालक्रीडेचे महाराजांनी केलेले वर्णन विलोभनीय असे आहे.

'॥ प्रभु खेल खेले अयोध्ये में ॥

चतुर्थ बांधव साथ में ॥

माता पिता जात आनंद में ॥

प्रसिद्ध होत रहे देश में ॥' ११२

निसर्ग सौंदर्याचे महाराजांनी केलेले वर्णन बहारदार आहे. ते वर्णन वाचल्यावर विलोभनीय असे निसर्ग चित्र वाचकांच्या नजरे समोर उभे राहते. इतकी चित्रमयता त्या वर्णनात आहे. उदा - ज्या ठिकाणी होम हवन केले जात असे, ती भूमी कशी होती. याचे वर्णन महाराज पुढील शब्दांत करतात.

'॥ शुद्ध भूमी उसे कहेना ॥

जहाँ सरोवर पूरा जल होना ॥

बहोत मृग होना। बहोत मयूर होना ॥' ११३

हे वर्णन वाचल्यावर निसर्ग सौंदर्याने नटलेली यज्ञभूमी आपल्या नजरे समोर उभी राहते. भारद्वाज मुनींच्या आश्रमाचे वर्णन अशाच विलोभनीय शब्दांत महाराज करतात.

‘श्रीराम चित्रकूट पर्वत कू पोहंच गये ।

पर्वत के उपर भारद्वाज मुनींका आश्रय था ।

वहाँ बेर के तरुवर बहोत थे ।

और फूल के भी तरुवर बहाते थै ।

जल के बहोत झरे थे ।

वहाँ पर मारुत बहोत शुद्ध था ।’^{११४}

भारद्वाजमुनींच्या आश्रमाचे महाराजांनी केलेले हे वर्णन वाचकांना निसर्ग सौंदर्याची अनुभूती देते.

यज्ञकर्मांमध्ये अडथळे आणणारे राक्षस यांचा श्रीराम बंदोबस्त करतात. श्रीराम हे ऋषी, मुनी, आश्रमवासी यांची राक्षसांच्या त्रासापासून कायमची सुटका करतात. त्यामुळे रामाचा जयजयकार सर्वत्र होऊ लागतो. या जयजयकाराचे महाराजांनी केलेले चित्रण अत्यंत वेधक असे आहे. ‘सब अरण्य मे श्रीराम नामका गजर हो रहा है । श्रीराम नें असूरपर जय भी मिलाया । वो विजयश्री की टाली सब जग में बज रही। पापी का मुख काला हो गया। बन में के तरुवर और पाषाण, दर्भ, कंखर ये सब श्रीराम नामका गजर करते थे। ये वखत बहोत पवित्र था। ईश्वर भाविक जो थे उनका मन श्रीराम नाम में बेहोष हो गया। भाविक कू शुभ शकून होते थे । और अभाविक के घरपर बिजलिया गिरती थी।’^{११५}

रामाच्या पराक्रमाने झाडे, लता, वेली, गवतची पाती व दगडधोंडे देखील आनंदीत झाले. जे भाविक होते त्यांचे रामनामामुळे कल्याण झाले. जे अभाविक होते. त्यांचा नाश झाला. हे सांगताना महाराज ‘अभाविक के घरपर बिजली गिरी’ या सारखे शब्दप्रयोग करून रामचा पराक्रम व राम नामाचे सामर्थ्य पटवून देतात.

प्रबोधन

मराठी भाषेतील अध्यात्म्य रामायण आणि हिंदी भाषेतील रामायण या दोन्ही ग्रंथातील प्रबोधनाचे स्वरूप एकच आहे. समाजाला योग्य मार्ग दाखविणे हा महाराजांचा चरित्र लेखना मागील हेतू आहे. सध्या गोष्टीचे दाखले देत महाराजांनी समाज प्रबोधनाचे विचार मांडले आहेत.

उदा. ज्या व्यक्तीजवळ सामर्थ्याबरोबर नम्रता आहे. त्या व्यक्तीला यश मिळते. हे सांगून व्यक्तीला उपयुक्त असणारा हा नम्रतेचा बोध महाराज पुढील अभंगाद्वारे करतात.

‘अहंसे उनका अपमान हुआ॥

रावण राजेका अपना हुआ॥

दंभ और गर्व जिसकू रहे ॥

उनकी उपकिर्ती जगमें हुये॥’^{११६}

मनुष्य जसा विचार करतो, वागतो, तसे त्याला फळ मिळते. तो चांगला विचार, चांगल्या सवयी, संगतीमध्ये मनुष्य राहिला तर त्याचे कल्याण होते. कोणत्याही व्यक्तीचे आयुष्य चांगले घडणे किंवा बिघडणे हे त्या व्यक्तीच्या हातात असते. हा महत्त्वाचा विचार मांडून समाज प्रबोधन करतांना महाराज पुढील दाखला देतात.

‘मद्य पिनेका अभ्यास करेगा । आत्मा पिसा बनेगा । विद्या का अभ्यास करेगा तो आत्मा विद्वान बनेगा। जैसा अभ्यास करेगा वैसी क्रिया आत्मा के उप्पर बनेगी । ईश्वर कुच्छ करता नही है। आदमी जैसा करेगा, वैसा इंद्रिय का कर्म बनेग। सज्जन अभ्यास से आत्मा सज्जन बनता है । दुर्जन अभ्यास से आत्मा दुर्जन बनता है।’^{११७}

अध्यात्मरामायण (मराठी) व रामायण (हिंदी) यांचे तौलनिक दर्शन

‘अध्यात्म रामायण’ या मराठी चरित्रातील पहिल्या प्रवचनामध्ये महाराज वाल्मिकी मुनींना ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यानंतर रामा आधी रामायण लिहिले असे सांगतात. पण तत्पूर्वी

वाल्मिकी 'ब्रह्महत्यारा' होता. नारदमुनींची कृपा पात्र झाल्यावर तो 'मुनी' या पदाला पोहोचला असे सांगतांना महाराज लिहितात की,

'संतकृपा झाली त्याला ।

त्या ब्रह्म हत्याराला ॥

महापापी त्या वाल्मिकीला ॥

ब्रह्म साक्षात्कार झाला ॥२॥

रामाआधी रामायण

लिहिले वाल्मिकी मुनींनी ॥३॥' ^{११८}

'रामायण' या हिंदी भाषेतील चरित्रामध्ये महाराज नारदमुनींच्या कृपाप्रसादाने वाल्मिकी मुनी पदापर्यंत पोहोचले हे सांगतात, पण 'ब्रह्महत्यारा' या शब्दा ऐवजी 'वाल्मिकीजी' अशा आदरयुक्त शब्दांत त्यांचा गौरव करतांना दिसतात.

'स्मरणसे भाग्य उदय भयी ॥

वाल्मिकजीको ब्रह्मस्थिती भयी ॥

समेर शांतीसे फल आ रही ॥

वो साक्ष से राम कर्म हो रही ॥' ^{११९}

'अध्यात्म रामायण' या मराठी चरित्र ग्रंथात महाराज श्रीरामजन्मोत्सवाचे संक्षिप्त शब्दांत वर्णन करताना लिहितात की, अयोध्या नगरीतील लोकांनी घरांना तोरणे बांधली, अंगणात सडे टाकून रांगोळ्या काढल्या. गुढ्या तोरणे उभारली. पण याच राम जन्मोत्सवाचे हिंदी 'रामायणात' अत्यंत विस्तृत स्वरूपात करतांना सामान्यजन व देवादिकांना देखील रामजन्माचा आनंद कसा झाला हे विस्तृत स्वरूपात दाखवून देतात.

'एक दिन प्रसुतीका समय आया । वो चैत्र मास था । तिथी नवमी थी । रोज रविवार था । वक्त बारा बजे का था। सब तेहतीस कोटी देव थे । उनके साथ उनक्या भार्याहि थ्या । और उनके छोकरे ही थे । ये सब व्यान में बैठके । राम जन्म के लिए हाथों में पुष्पकी माला

और अक्षता लेके व्योम में खडे थे । बहोत बाजे बजाते थे । पखवाज झांजरिया, सतार, वीणेपर राम जन्म के लिये परमेश्वर की प्रार्थना करते थे । वो समय मे बहोत आनंद होता था । सब जग और राजा-राणी नित्यानंद में बेहोष हो गये थे । बेहोष के वखत श्रीराम का जन्म हो गया।’ १२०

‘अध्यात्म रामायण’ या मराठी चरित्रामधील दुसऱ्या प्रवचनात विश्वामित्र ऋषी यज्ञकार्याला राम व लक्ष्मण यांचे संरक्षण मिळावे यासाठी दशरथाकडे या दोघांनी मागणी करतात. राजा दशरथ व त्याच्या राण्या यांची विश्वामित्र समजून घालतात हा प्रसंग मराठी अध्यात्म रामायण या ग्रंथात अत्यंत त्रोटकपणे चित्रित करतात. पण हिंदी रामायणामध्ये तोच प्रसंग विस्ताराने चित्रित करतात.

दशरथ राजा आपल्या राजकुमारांना विश्वामित्रांच्या हवाली देण्यास तयार नसतात. त्याचे कारण सविस्तर देतांना लिहितात की,

दशरथ राजा मोहमे गीर गया । और कहने लगा । महाराज मेरे पुत्र श्रीराम और लक्ष्मण इनकी अवस्था कुमार है । कभी भी उन छोकोरोने वन देखा नही है । वहाँपर निशाचर बहोत बडे हड्डियोंके और कुर स्वभावके है । उनसे श्रीराम - लक्ष्मण ये छोटे छोकरों ने युद्ध करना अपरिहार्य है ? १२१

या प्रसंग वर्गणातून महाराज दशरथाचे पुत्र प्रेम दाखवून देतात. पण पुढे पुत्र मोहा पेक्षा धर्मकर्तव्य कसे श्रेष्ठ आहे हे विश्वामित्र दशरथ, कौसल्या, सुमित्रा यांना पटवून देतात. त्यामुळे दशरथ राम व लक्ष्मण यांना यज्ञसंरक्षणाच्या कार्यासाठी विश्वामित्रांच्याकडे पाठवून देतात. या प्रसंगी वर्णन करतांना महाराज लिहितात. ‘श्रीराम और लक्ष्मण ये दोन भाईयोंने क्षत्रीयोंका शूर पोषाख किया । धनुष्य हाथमें धारण किये । विश्वामित्र मुनी आगे चले । बनमार्गसे आगे चले । और ये दो भाई धनुष्य धारण करके विश्वामित्र मुनीके पिछे चलते रहे।’ १२२

यज्ञकार्याच्या संरक्षणासाठी जाणाऱ्या राम-लक्ष्मणाचे महाराजांनी हिंदी भाषेतून काढलेले चित्र मराठी चरित्रापेक्षा अधिक विलोभनिय आढळते.

‘अध्यात्म-रामायण’ या मराठी चरित्रपर ग्रंथात राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यांच्या पराक्रमी वृत्तीचे दर्शन घडवितांना महाराज लिहितात.

‘सुद्राचे पाणी जैसे मापवेना ।
हाती धरवेना अग्नीसी ते ॥१॥
वायुची ती होडी जैसी बांधवेना ।
नृपा जिंकवेना श्रीराम हा ॥२॥
बहुत सुंदर रूप दिसे साचे ।
बंधु या रामाचे चार ही ते ॥३॥
कानांत कुंडल मुगुट मोत्याचे ।
राज्य चिन्ह दिसे रूप अंगी ॥४॥’^{१२३}

पण हिंदी मधील ‘रामायण’ या ग्रंथात त्यांच्या पराक्रमाचे सर्व श्रेय या बंधूनी केलेल्या ‘संत सेवेला’ देऊन टाकतात. त्यामुळेच लिहितात.

‘॥ उने जगकू दीपा दिया ॥
सब भूपती का अपमान किया ।
सब संतोका आशिर्वाद लिया ।
चिरकाल किर्ती देशमे रख लिया ॥७॥’^{१२४}

मराठी चरित्रात ‘नृपा जिंकवेना श्रीराम हा’ असा केलेला श्रीरामाच्या पराक्रमाचा उल्लेख श्रीरामाच्या व्यक्तिमत्त्वाला साजेसा वाटतो. पण हिंदी चरित्रात ‘सब भूपती का अपमान किया’ असा केलेला श्रीरामाच्या पराक्रमाचा उल्लेख श्रीरामाच्या पराक्रमी पण विनम्र व्यक्तिमत्त्वाला योग्य तो न्याय देत नाही असे वाटते.

श्रीरामांनी दशरथ राजाचे वचन पूर्ण करण्यासाठी वनवास भोगण्याचे ठरविले. ज्या उदासवृत्तीने रामाने निर्णय घेऊन कृती केली त्याचे वर्णन मराठीतील ‘अध्यात्म रामायणा’मध्ये

जेवढ्या काव्यात्मक भाषेत केलेले आहे, त्यात जेवढी काव्यात्मक रमणीयता दिसून येते. तेवढी हिंदी भाषेतील 'रामायणा'मधील वर्णनात दिसून येत नाही.

उदा. रामाच्या विरागी वृत्तीचे दर्शन घडविताना महाराज लिहितात

जय मुगुट शिरी । अंगी विभूती साजिरी ॥१॥

भोजपत्र परिधान । उदास वृत्ती हिंडे वन ॥२॥ ^{१२५}

जय, भोजपत्र, विभूती, उदासी वृत्ती यासारख्या शब्दांतून वनवासातील रामाची उदासि वृत्ती जेवढी प्रकर्षाने जाणवते तेवढी पुढील वर्णनातून दिसून येत नाही.

'मेरे नशिब में दुःग होगा तो मैं दुःख भोगूंगा ।

मेरे नशिब में राज्य होगा तो मैं राज्य भोगूंगा ।' ^{१२६}

समारोप

आशयाचे दृष्टीने विचार करता मराठी अध्यात्मरामायणापेक्षा या हिंदी रामायणात फारसा फरक दिसत नाही, पण महाराजांनी रामकथा हिंदी खडी बोलीतून लिहून आपल्या भोवतालच्या हिंदी भाषिकांपर्यंत ही कथा पोहचवून समाज प्रबोधन केले. समाजासमोर रामकथेचा आदर्श ठेवला, हे त्यांचे कार्य महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष

१. रामायण आणि महाभारत ही दोन्ही महाकाव्ये जनमानसात विशेष लोकप्रिय आहेत. या महाकाव्यांचे अभंगात्मक संक्षिप्त सारच महाराजांनी सामान्य जनांना उपलब्ध करून दिलेले आहे.
२. अल्पाक्षररमणीयत्व ह्या आदर्श काव्यगुणाची प्रचिती या रामकृष्ण कथा चरित्रातून येते.
३. राम व कृष्ण या पात्रातील अलौकिकत्व बाजूला करून त्यांचे मानवीकरण केलेले पहावयास मिळते.
४. हिंदी भाषेमध्ये रामकथा लिहित असताना महाराजांनी हिंदी खडी बोलीचा वापर केलेला आहे.

५. या दोन्ही चरित्रांद्वारे अध्यात्म ज्ञानाचा प्रचार व प्रसार करून समाज प्रबोधन करणे हा मुख्य हेतू दिसतो.
६. ही दोन्ही चरित्रे राम व कृष्ण यांच्या चरित्राचे सारामृतच आहे असे वाटते.
७. महाभारतामध्ये दिसून येणारा श्रीकृष्ण व त्याने सांगितलेली 'गीता' या महत्त्वाच्या प्रसंगांचा महाराजांनी उल्लेख केलेला नाही. पण महाभारत काही कथा वगळून देखील श्रीकृष्णाचे चरित्र किती चांगल्या पद्धतीने रेखाटता येते याचा उत्तम नमुना म्हणून या चरित्राकडे आपल्याला बघता येईल.
८. आशयाचे दृष्टीने विचार करता मराठी अध्यात्म रामायणापेक्षा या हिंदी रामायणात फारसा फरक दिसत नाही, पण महाराजांनी रामकथा हिंदी खडी बोलीतून लिहून, आपल्या भोवतालच्या हिंदी भाषिकांपर्यंत ही कथा पोहोचवून समाज प्रबोधन केले. समाजासमोर रामकथेचा आदर्श ठेवला आहे. हे त्यांचे कार्य महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची

१. प्रा. जोशी, अ. म. : 'चरित्र-आत्मचरित्र'; स्नेहवर्धन पब्लिकेशन हाऊस, पुणे; तृतीयावृत्ती, १९९९, पृ. १२९.
२. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर; लिखित श्रीरामचरित्र, अप्रकाशित, वही, पृ. १.
३. तत्रैव, पृ. १५.
४. तत्रैव, पृ. १७.
५. तत्रैव, पृ. २५.
६. तत्रैव, पृ. २८.
७. तत्रैव, पृ. ३८.
८. तत्रैव, पृ. ५४.
९. तत्रैव, पृ. ४.
१०. तत्रैव, पृ. १४.
११. तत्रैव, पृ. ४४.
१२. तत्रैव, पृ. ४१.
१३. तत्रैव, पृ. २५.
१४. तत्रैव, पृ. ४५.
१५. तत्रैव, पृ. ४८.
१६. तत्रैव, पृ. ४९.
१७. तत्रैव, पृ. २२.
१८. तत्रैव, पृ. २३.
१९. तत्रैव, पृ. ०६.
२०. तत्रैव, पृ. ०६.
२१. तत्रैव, पृ. २५.
२२. तत्रैव, पृ. १५.

२३. तत्रैव, पृ. ३७.
२४. तत्रैव, पृ. ६०.
२५. तत्रैव, पृ. ६४.
२६. तत्रैव, पृ. ६५.
२७. तत्रैव, पृ. ३५.
२८. तत्रैव, पृ. ३७.
२९. तत्रैव, पृ. ३१.
३०. तत्रैव, पृ. ६४.
३१. तत्रैव, पृ. १९.
३२. तत्रैव, पृ. ४५.
३३. तत्रैव, पृ. २७.
३४. तत्रैव, पृ. ६४.
३५. तत्रैव, पृ. ४७.
३६. तत्रैव, पृ. ६२.
३७. तत्रैव, पृ. ६६.
३८. तत्रैव, पृ. ६५.
३९. तत्रैव, पृ. ५९.
४०. तत्रैव, पृ. २५.
४१. तत्रैव, पृ. ४१.
४२. तत्रैव, पृ. १२.
४३. तत्रैव, पृ. ५४.
४४. तत्रैव, पृ. ६३.
४५. तत्रैव, पृ. २३.
४६. तत्रैव, पृ. ०७.

४७. तत्रैव, पृ. २७.

४८. तत्रैव, पृ. २५.

४९. तत्रैव, पृ. २६.

५०. श्री संत मारुती महाराज माकनेरकर; लिखीत श्रीकृष्ण चरित्र, अप्रकाशित, वही, पृ.

०५

५१. तत्रैव, पृ. ११.

५२. तत्रैव, पृ. २६.

५३. तत्रैव, पृ. २९.

५४. तत्रैव, पृ. ४४.

५५. अ) तत्रैव, पृ. ४६ ब) तत्रैव, पृ. ५२.

५६. तत्रैव, पृ. ५३.

५७. तत्रैव, पृ. ६३.

५८. तत्रैव, पृ. ६९.

५९. तत्रैव, पृ. ७७.

६०. तत्रैव, पृ. ०१.

६१. तत्रैव, पृ. ०१.

६२. तत्रैव, पृ. ०५.

६३. तत्रैव, पृ. २३.

६४. तत्रैव, पृ. २४.

६५. तत्रैव, पृ. ३२.

६६. तत्रैव, पृ. ३१.

६७. तत्रैव, पृ. ३३.

६८. तत्रैव, पृ. ४३.

६९. तत्रैव, पृ. ४४.
७०. तत्रैव, पृ. ७१.
७१. तत्रैव, पृ. ५२.
७२. तत्रैव, पृ. ६७.
७३. तत्रैव, पृ. १०.
७४. तत्रैव, पृ. १८.
७५. तत्रैव, पृ. ५३.
७६. तत्रैव, पृ. ७१.
७७. तत्रैव, पृ. ७२.
७८. तत्रैव, पृ. ०२.
७९. तत्रैव, पृ. ३७.
८०. तत्रैव, पृ. ४१.
८१. तत्रैव, पृ. ३६.
८२. तत्रैव, पृ. २९.
८३. तत्रैव, पृ. २७.
८४. तत्रैव, पृ. ०८.
८५. तत्रैव, पृ. ७०.
८६. तत्रैव, पृ. ७२.
८७. तत्रैव, पृ. ०९.
८८. तत्रैव, पृ. २१.
८९. तत्रैव, पृ. २५.
९०. तत्रैव, पृ. ४१.
९१. तत्रैव, पृ. ४३.

९२. तत्रैव, पृ. ५६.
९३. तत्रैव, पृ. १०.
९४. तत्रैव, पृ. ०६.
९५. तत्रैव, पृ. ४१.
९६. तत्रैव, पृ. ७२.
९७. तत्रैव, पृ. ०६.
९८. तत्रैव, पृ. १०.
९९. तत्रैव, पृ. ४३.
१००. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर; लिखित श्रीराम चरित्र (हिंदी); अप्रकाशित, वही,
पृ. ०७
१०१. तत्रैव, पृ. १३.
१०२. तत्रैव, पृ. २०.
१०३. तत्रैव, पृ. ७१.
१०४. तत्रैव, पृ. १०.
१०५. तत्रैव, पृ. ०३.
१०६. तत्रैव, पृ. १५.
१०७. तत्रैव, पृ. १५.
१०८. तत्रैव, पृ. ३८.
१०९. तत्रैव, पृ. ४०.
११०. तत्रैव, पृ. ३६.
१११. तत्रैव, पृ. ९२.
११२. तत्रैव, पृ. ०८.
११३. तत्रैव, पृ. १४.

११४. तत्रैव, पृ. १६.
११५. तत्रैव, पृ. १६.
११६. तत्रैव, पृ. ३८.
११७. तत्रैव, पृ. २६.
११८. उनि, पृ. ०१.
११९. तत्रैव, पृ. ०१.
१२०. तत्रैव, पृ. ०७.
१२१. तत्रैव, पृ. १२.
१२२. तत्रैव, पृ. १०.
१२३. उनि, पृ. ०७.
१२४. तत्रैव, पृ. २१.
१२५. तत्रैव, पृ. २७.
१२६. तत्रैव, पृ. ४५.

(श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या साहित्याच्या अप्रकाशित वहीच्या पृष्ठांची झेरॉक्स प्रत परिशिष्ट क्र. ४ क पृष्ठ क्र. ३५२ ते ३५९ मध्ये जोडली आहे.)